

Міністерство аграрної політики та продовольства України
Миколаївський національний аграрний університет

І. Б. Золотих

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Курс лекцій

**Миколаїв
2014**

УДК 330.8

ББК 65.01

Друкується за рішенням науково-методичної комісії обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету від 2014 року, протокол №

Укладач:

І. Б. Золотих — канд. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету

Рецензенти:

А. В. Ключник — д-р. екон. наук, професор кафедри світового сільського господарства і зовнішньоекономічної діяльності Миколаївського національного аграрного університету;

О. В. Погорелова — канд. екон. наук, доцент, завідувач кафедри обліку і економічного аналізу Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова.

© Миколаївський національний
аграрний університет, 2014

Зміст дисципліни «Економічна теорія»

Модуль I. Загальна економічна теорія

Тема 1. Предмет і метод дисципліни «Економічна теорія»

Тема 2. Суспільне виробництво, його фактори та результати.

Тема 3. Власність та її форми.

Тема 4. Товарне виробництво

Тема 5. Гроші та їх функції. Грошовий обіг

Модуль 2. Теоретичні проблеми мікроекономіки

Тема 6. Ринок і механізм його функціонування

Тема 7. Ринкова інфраструктура

Тема 8. Економічні основи функціонування підприємства. Підприємництво.

Тема 9. Доходи населення

Модуль 3. Основи макроекономічної теорії

Тема 10. Фінансово-кредитна система суспільства

Тема 11. Державне регулювання ринкової економіки

Введення

Політична економія та економічна теорія є нині двома самостійними і найважливішими ланками в системі економічних знань, яку виробило людство протягом століть. Однак термін «політична економія» був запроваджений у науковий обіг майже на три століття раніше від терміна «економічна теорія», або «економікс» (виник наприкінці XIX ст.).

З моменту появи кожної з цих наук, які певною мірою збігаються за змістом, велася полеміка з приводу того, що вони повинні вивчати, якими методами пізнання при цьому користуватися. Різні напрями, течії, школи намагалися внести свої уточнення або нові визначення предмета політичної економії, економічної теорії і основних елементів методу. Ця полеміка триває й нині.

Сьогодні потреба в економічних знаннях вельми велика на всіх рівнях від держави до різних ринкових інститутів, від законодавчих до виконавчих органів управління, від фахівців до учнів. В силу обставин всі ми стаємо трошки економістами, бо, як дотепно зауважив Бернард Шоу, економіка — це вміння користуватися життям найкращим чином. Економічна теорія, побудована на фактах реальної дійсності, допомагає зрозуміти всю складність відбуваються у світі, орієнтуватися в історичному русі.

Економічні знання є обов'язковою складовою гуманітарної освіти та професійної підготовки студентів. Головне завдання економічної освіти студентів полягає у формуванні сучасного типу економічного мислення і поведінки на основі вироблення уявлень про структуру та функції основних ланок ринкової економіки, про логіку та ефективності головних економічних процесів, принципах прийняття оптимальних економічних рішень, правових та етичних засадах функціонування та взаємодії суб'єктів економіки.

Економічні знання — обов'язкова умова виховання студентів як громадян з активною життєвою позицією. І чим глибше економічні знання, тим вище рейтинг фахівця будь-якого профілю.

Тема 1: Предмет і метод політекономії

1. Матеріальне виробництво — основа життя людського суспільства. Процес праці та його елементи
2. Продуктивні сили та виробничі відносини
3. Предмет економічної теорії (політекономії), економічні відносини та їх система
4. Методи і функції економічної теорії. Економічні закони і їх система.
5. Економічна теорія і економічна політика

1. Матеріальне виробництво — основа життя людського суспільства.

Щоб жити , люди повинні мати їжу, одяг, взуття, житло та інші блага й послуги; все необхідне для їх виробництва вони беруть у природі; щоб пристосувати багатства природи для задоволення своїх потреб, люди повинні працювати. *Тому основою життя, розвитку людського суспільства є виробництво — процес дії людини на предмети і сили природи та пристосування їх для задоволення певних потреб.* Матеріальні блага люди виробляють не поодиночки, а спільно. Людина живе і працює в суспільстві.

Отже, *виробництво має колективний, суспільний характер.* В процесі праці, або дії людей на предмети і сили природи (що є змістом продуктивних сил), вони вступають між собою у певні економічні зв'язки й відносини, які німецький економіст Карл Маркс одночасно називав виробничими, а отже , пов'язував з виробництвом. Люди не лише виробляють продукти праці, а й обмінюють, розподіляють і споживають їх. Кожна з цих сфер належить до суспільного відтворення.

Основою розвитку людського суспільства є матеріальне виробництво. Тому першим історичним актом людини є виробництво засобів, необхідних для задоволення її потреб.

Виробництво матеріальних благ у кожній суспільно-економічній формації має особливості (відбувається за допомогою різних знарядь праці тощо). Водночас його властиві й деякі спільні ознаки . Так, в межах будь-якого способу виробництва здійснюється взаємодія людини з природою , в якій суб'єктом є людство , а об'єктом — природа. У процесі цієї взаємодії людина видозмінює речовину природи і пристосовує її для задоволення своїх потреб.

Така взаємодія означає процес праці, що містить три основні моменти: працю людини; предмети праці; засоби праці.

Праця — *свідома, доцільна діяльність людей, в процесі якої вони видозмінюють зовнішню природу, опосередковують, регулюють і*

контролюють обмін речовин між собою й природою і водночас змінюють власну сутність. При цьому людина досягає своєї свідомої мети, що визначає спосіб та характер її дій, і якій вона підкорює свою волю. Цим праця людини відрізняється від інстинктивних дій і операцій тварин.

Предмет праці — речовина природи, на яку людина діє у процесі праці, надаючи її обробці.

Предмети праці бувають двох видів : дані самою природою (наприклад, риба, яку ловлять; дерево, яке рубають); ті, які підлягають попередній обробці (видобута руда на металургійному заводі). Останні називають *сирим матеріалом* , *сировиною*

Засоби праці — створена на основі законів природи річ або комплекс речей, якими людина діє на предмети праці.

Вирішальна роль серед них належить механічним засобам праці (машини,устаткування), які є «кістковою» та «мускульною» системою виробництва й ознакою кожної епохи суспільного виробництва. З моменту виготовлення засобів праці починається власне людська праця.

До засобів праці також належить усі матеріальні умови процесу праці — робочі будівлі, канали, дороги тощо. Загальним засобом праці є земля. Крім мускульної системи виробництва , виокремлюють «судинну систему», яка охоплює труби, бочки, посудини тощо. Залежно від функцій, як виконуються в процесі праці, певна річ може виступати і предметом, і засобом праці. Так, функціонуючий токарний верстат належить до засобів праці, в той , що перебуває у ремонті, предметів праці.

Процес праці є органічною єдністю трьох названих моментів і визначальна роль у ньому належить людині.

Якщо процес праці розглядати з точки його результату — продукту, то він виступає як процес виробництва, а засоби і предмети праці — як засоби виробництва. При цьому праця , взята поза певною суспільною формою, є продуктивною працею. Деякі західні вчені (У. Ростоу, Т. Стоунвер та ін.) також визнають провідну роль матеріального виробництва в житті суспільства, його зумовленість розвитком продуктивних сил.

В результаті взаємодії факторів виробництва виникає нова категорія — продуктивні сили. Продуктивні сили — це сукупність особистих і речових факторів виробництва в їх взаємодії та взаємозв'язку. Історія розвитку людства являє собою процес змін , розвитку і вдосконалення засобів праці, людей , їх виробничого досвіду, навичок до праці, вміння користуватися знаряддями праці. Тому рівень розвитку продуктивних сил виступає як найважливіший критерій і найбільш змістовний показник суспільного прогресу.

Продуктивні сили.

Якщо розглядати загальну для всіх суспільно-економічних формацій структуру продуктивних сил, то до них належать засоби виробництва і

люди, які володіють виробничим досвідом і проводять у рух засоби виробництва, також використані людьми: вітер, вода, сонце та ін.

Основою продуктивних сил є людина. Предмети праці належать до складу продуктивних сил тією мірою, якою вони спрямовуються на продуктивне споживання і використання як джерела енергії.

У сучасних умовах до складу відносять також науку (як специфічну продуктивну силу), форми і методи організації виробництва. Окремим елементом продуктивних сил стає інформація.

Отже, сучасні продуктивні сили є складною системою, що містить матеріальні й духовні (за складом), об'єктивні (за характером відтворення і специфікою функцій), суспільні й природні елементи. У процесі історичного розвитку їх склад загалом, як і окремі елементи, постійно збагачуються, наповнюються якісно новим змістом. На ранніх етапах розвитку капіталізму потреби виробництва задовольняли робітники з низьким рівнем освіти і кваліфікації. Нині робітники, як правило, мають високий рівень освіти (середню загальну або середню спеціальну) і кваліфікації.

Продуктивні сили — фактори, які забезпечують перетворення речовини природи відповідно до потреб людей, створюють матеріальні й духовні блага і визначають зростання продуктивності суспільної праці. Внаслідок постійно поновлюваного процесу взаємодії усіх елементів

Певні зв'язки і відносини, в які незалежно від власної волі і свідомості вступають люди у процесі виробництва, називають *виробничими або економічними відносинами*.

Виробничі відносини завжди існують у вигляді системи, яка має внутрішню єдність, базується на зв'язку виробництва, розподілу, обміну і споживання. При цьому провідна роль належить виробництву. Сукупність економічних відносин утворює суспільну форму продуктивних сил виробництва в цілому. Політична економія вивчає саме суспільну форму виробництва, а не власне виробництво, що є предметом багатьох спеціальних наук.

У системі виробничих відносин необхідно розрізняти: а) соціально-економічні; б) організаційно-економічні відносини.

Соціально-економічні — це відносини власності на засоби виробництва. В основі соціально-економічних відносин лежить суспільний спосіб з'єднання працівника із засобами виробництва. Саме це визначає, в чийх інтересах відбувається виробництво, класову і соціальну структуру суспільства.

Відносини власності є відносинами людини до іншої людини через речі. Тому систему виробничих відносин суспільства характеризують як речові відносини.

Організаційно-економічні відносини формуються у процесі організації виробництва як такого, безпосередньо характеризують його стан незалежно від суспільної форми, відображають особливості відповідного розвитку

факторів виробництва та їх суспільної комбінації. Загальним у них , крім поділу праці, є певний рівень розвитку спеціалізації та кооперації.

2. Предмет політичної економії , економічні відносини та їх система

Кожна наука має свій предмет вивчення. В сучасних умовах загальним об'єктом вивчення виступає суспільне виробництво як цілісний організаційно-економічний комплекс (економіка). Але політекономія вивчає не конкретно виробництво, технічні його аспекти вивчають інші технічні науки. **Предметом** же політекономії є лише соціально-економічна суть виробництва, тобто ті **виробничі відносини**, які виникають між людьми в процесі функціонування суспільного виробництва. Вивчаючи виробничі відносини людей вона розглядає не лише організаційно-економічні та технічно-економічні питання (надаючи їм досить важливе значення), але й вивчає соціально-економічні умови, в яких відбувається життєдіяльність людей. Тому політекономія дає можливість відповісти не тільки на питання: що, як і для кого потрібно виробляти, але й на питання більш суттєві : чим визначається характер виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ ?

Отже, *суспільне виробництво як об'єкт вивчення політекономії* має дві сторони : *продуктивні сили* як відносини людей до природи та *виробничі відносини* як відносини між людьми в процесі створення ними необхідних засобів існування (матеріальних благ).

Предметом вивчення для політекономії виступає не все суспільне виробництво і його багатогранності, а лише *виробничі відносини в їхній системі*. Чому саме виробничі відносини ? Тому, що , по-перше, система виробничих відносин утворює економічну структуру суспільства, його *економічний базис*. Саме вони створюють стимули (або антистимули) для розвитку (гальмування) продуктивних сил. По-друге, виробничі відносини *визначають соціальну та політичну структуру суспільства*. Тобто вони виступають основою, яка визначає політичні правові, ідеологічні , національні, сімейні та інші суспільні відносини та інститути, котрі утворюють в сукупності *надбудову суспільства*.

Надбудова є формою існування базису, вона виникає на його основі, органічно з ним пов'язана, ним визначається. В той же час політика, право, мораль та інші елементи надбудови відіграють активну роль по відношенню до базису, зворотно впливають на економічні відносини, що їх породили , а через них і на розвиток продуктивних сил суспільства. Тому політекономія, вивчаючи виробничі відносини у взаємозв'язку з відносинами надбудови,

має можливість більш глобально пізнавати закони розвитку суспільного виробництва.

Спосіб виробництва та формації. Продуктивні сили та виробничі відносини знаходяться у взаємозв'язку, взаємодії й суперечливої єдності, яка виступає внутрішнім джерелом розвитку суспільного виробництва. Це проявляється в тому, що виробничі відносини встановлюються не по волі людей, не за їхнім бажанням. Той чи інший тип виробничих відносин – результат певного рівня розвитку і характеру продуктивних сил. « У суспільному виробництві свого життя, писав К.Маркс, - люди вступають в певні, необхідні, від їхньої волі незалежні відносини – виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їхніх матеріальних продуктивних сил». У свою чергу, виробничі відносини, як було з'ясовано вище, утворюють суспільну форму, в якій розвиваються продуктивні сили, надають цьому розвитку соціальної визначеності.

Єдність і взаємодія продуктивних сил та виробничих відносин утворюють *спосіб виробництва*.

Спосіб виробництва в єдності з надбудовою (з усіма характерними для неї формами життєдіяльності: ідеологічними, політичними, соціальними і т.д.) утворюють *суспільно-економічну формацію*.

3. Метод і функції політекономії. Економічні категорії та економічні закони, їх система.

Наука виробила і застосовує різні способи і прийоми пізнання дійсності. До них відносяться: статистичне спостереження, висування і перевірка гіпотез, аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання процесів, постановка експериментів і т.д. Ці способи і прийоми використовуються як у природних, так і в суспільних науках.

Якщо в хімії особливе значення має лабораторний експеримент, то в економічній теорії - метод наукової абстракції. Абстрагування означає очищення наших уявлень про досліджуваному об'єкті від випадкового, що приходить, одиничного і виділення в ньому міцного, стійкого, постійного. Іменно завдяки методу абстракції вдається зрозуміти сутність одного рівня і переходити до сутності більш високого рівня, формулювати економічні категорії і закони.

Економічні категорії — це наукові теоретичні поняття, що відображають існуючі економічні відносини. За допомогою економічних категорій наука називає те чи інше явище або процес. Наприклад, категорія «гроші» — означає економічні відносини, пов'язані з обміном товарів.

Економічні закони виявляють об'єктивні, стійкі причинно-наслідкові зв'язки як у середині виробничих відносин економічних процесів і явищ, так і між ними самими, розкривають сутність цих зв'язків

Закони економіки різноманітні й різнобічні. Зокрема, серед них можна виділити три основних групи законів.

Першу групу утворюють *загальні* економічні закони. Це закони, які діють у всіх без винятку способах виробництва. Вони відображають :

а) загальну спрямованість поступального розвитку суспільного виробництва ; б) об'єктивні основи зростання його ефективності; в) розвиток організаційно – економічних відносин ; г) діалектику взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин.

Отже, загальні економічні закони відображають, як правило, внутрішні, сталі й суттєві зв'язки, властиві процесу взаємодії людини з природою і які є однаковими на всіх етапах розвитку людського суспільства.

Серед них слід виділити закон зростання продуктивності праці , або як його ще називають , закон економії часу, закон відповідності виробничих відносин характеру й рівню розвитку продуктивних сил, закон усупільнення виробництва й праці, закон зростання потреб.

Другу групу утворюють *специфічні* економічні закони. Це закони , що діють лише в межах одного способу виробництва. Вони виражають сутність історично визначених виробничих відносин, які виникають на основі тих чи інших форм власності на засоби виробництва, характерних для якогось конкретного суспільного ладу. Так, наприклад, феодалізм має свої специфічні економічні закони, капіталізм – свої, а соціалізм – інші.

До третьої групи економічних законів належать закони, які не можна віднести ні до загальних, ні до специфічних. Вони виражають такі особливості виробничих відносин, які властиві декільком способам виробництва, і тому діють лише в їхніх межах. До них відносяться наприклад, закони товарного виробництва : закон вартості, закон попиту й пропозиції, закон грошового обігу. Ці закони отримали назву *особливих* законів.

Функції політичної економії: пізнавальна, методологічна, практична, ідеологічна (виховна).

Пізнавальна функція реалізується через дослідження сутності економічних процесів і явищ. Розкриваючи і формулюючи економічні категорії і закони, економічна теорія тим самим збагачує знання людей, примножує інтелектуальний потенціал суспільства, розширює науковий світогляд людей, сприяє науковому передбаченню економічного розвитку суспільства.

Методологічна функція полягає в тому, що економічна теорія виступає теоретико-методологічною базою для цілої системи економічних наук, оскільки розкриває основоположні базові поняття, економічні закони, категорії, принципи господарювання, які реалізуються у всіх галузях і сферах людської діяльності.

Практична функція *політекономії* зводиться до наукового обґрунтування економічної політики держави, розробки рекомендацій щодо застосування принципів і методів раціонального господарювання.

Виховна функція полягає у формуванні в громадян економічної культури, логіки сучасного економічного мислення, аналітичних здібностей,

які забезпечують цілісне уявлення про функціонування економіки на національному і загальносвітовому рівнях і дають їм можливість виробити грамотну господарську поведінку в економіці.

4. Політекономія та економічна політика

Економічна політика – це сукупність науково сформульованих ідей і положень, довгострокових і найближчих завдань, цілеспрямованих дій, з допомогою яких здійснюється керівництво економікою (підприємством). Економічна політика, щоб бути дійовою, не повинна бути результатом вольових, випадкових рішень окремих осіб, тих чи інших владних структур. Її зміст визначається вимогами об'єктивних економічних законів. Тому ефективність, дійовість економічної політики, а в остаточному підсумку ефективність системи управління, залежить від того, наскільки повно й чітко економічна політика відображає ці вимоги. Економічні закони, характер і механізм їх дій, вимоги вивчає політекономія. Отже, щоб бути ефективною, економічна політика повинна спиратися на концепції, рекомендації, які розробляються політекономією. Будь-які спроби в економічній діяльності обійти вимоги економічних законів (зробити так, як мені подобається), особливо на рівні всієї національної економіки, обертається значними економічними втратами, а якщо це робиться тривалий час, то й катастрофою. Повільний характер економічних реформ, негативні наслідки більшості господарських заходів, які проводяться в Україні, починаючи з 1991 р., і є результатом того, що вони носять вольовий, випадковий, безсистемний характер. У більшості випадків вони копіюють західні зразки, не відповідають конкретним соціально-економічним і політичним вимогам України, а найголовніше, як правило суперечать вимогам економічних законів.

Питання для перевірки знань

- 1. Чому політекономія вважається суспільною наукою?*
- 2. Місце політекономії в системі економічних наук? Що вивчає політекономія й чим її предмет відрізняється від інших економічних (теоретичних) наук?*
- 3. Як ви розумієте метод політекономії? Що являє собою абстрактний метод?*
- 4. Продуктивні сили, їхній склад і що вони виражають.*
- 5. Що виражають виробничі відносини, їхній склад.*
- 6. Що таке економічні категорії й економічні закони?*
- 7. Охарактеризуйте систему економічних законів.*
- 8. Як ви розумієте об'єктивний характер економічних законів?*
- 9. Згадайте функції політекономії. Спробуйте знайти місце в реальному житті. Наведіть приклади.*

10. Що таке управління та чому воно необхідне в виробництві?

11. Проаналізуйте зв'язок між управлінням економікою, економічною політикою й політекономією. До чого приводить порушення цього зв'язку?

Тема 2. Суспільне виробництво, його фактори і результати

1. Суспільне виробництво: основні фактори та його структура

2. Результати суспільного виробництва. Сукупний суспільний продукт та його форми.

1. Суспільне виробництво: основні фактори та його структура

Матеріальною основою життя й поступальний розвитку людський цивілізації є виробництво та його прогрес. Тому аналіз загальноекономічних основ виробництва як цілісного соціального організму утворює вихідну базу для політичної економії, а саме виробництво виступає загально об'єктом вивчення.

Що ж ми розуміємо під виробництвом? Спробуйте уявіть життя людей без їжі, одягу, взуття, житла. Це неможливо, бо саме за допомогою цих умов підтримується життя людей. Ці умови називаються матеріальними благами. Людський діяльність, спрямована на створення матеріальних благ (засобів існування) - це і є виробництво.

Діяльність людей, організована в масштабах всього суспільства називається суспільним виробництвом. Суспільне виробництво — це сукупність індивідуальних виробництв (підприємств, фірм) у їхньому взаємозв'язку, взаємодії, взаємозумовленості та взаємозалежності.

Основними його чинниками виступають:

- 1) особистий фактор (робоча сила);
- 2) речовинний фактор (засоби виробництва).

У міру поглиблення суспільного розподілу праці робоча сила набуває суспільний характер. В результаті об'єднання, кооперування індивідуальних робочих сил в єдиному виробничому процесі виникає *сукупна робоча сила*.

Предмети і засоби праці в сукупності виступають як засоби виробництва. У відмінності від робочої сили вони утворюють *речовий фактор виробництва*.

Самі по собі без людської праці вони нічого виробити не можуть (вони мертві). Тільки робоча сила - активний, творчий елемент виробництва.

Взаємодія основних факторів пов'язано з *технологією і організацією* виробництва. *Технологія виробництва* виражає взаємодію основних факторів, а також наукові та практичні способи впливу робочої сили на предмети праці.

Організація виробництва забезпечує єдність, злагодженість функціонування всіх його факторів. З поглибленням суспільного розподілу праці галузева структура суспільного виробництва розширюється і ускладнюється, розвиваються такі форми організації виробництва як спеціалізація, кооперування і концентрація виробництва.

Структура суспільного виробництва

У загальному вигляді суспільне виробництво представлено матеріальних і нематеріальних виробництвом. Матеріальне виробництво включає в себе такі галузі: промисловість, сільське господарство, вантажний транспорт, зв'язок по обслуговуванню виробництва, торгівлю (продовження сфери виробництва доведення товару до покупця), матеріально - технічне забезпечення, заготівля та особисте підсобне господарство.

До нематеріального виробництва відноситься апарат державного управління, громадськими організаціями, армію, міліція і т.д.

Проте в процесі суспільного прогресу швидко зростає потреба в духовних благах, які створюються в нематеріальному виробництві й обумовлює створення соціальної інфраструктури.

Соціальна інфраструктура входить до складу нематеріального виробництва, в якому створюються нематеріальні форми багатства, які відіграють вирішальну роль у розвитку людини, примноженні його розумових і фізичних здібностей, професійних навичок, підвищення освітнього та культурного рівня відносяться: медичне обслуговування (охорона здоров'я), спорт, фізична виховання, освіта (просвіта), соціальне страхування, культура, мистецтво, комунальне господарство, побутове обслуговування, пасажирський транспорт, державне управління.

2. Результати суспільного виробництва. Сукупний суспільний продукт та його форми.

Результат суспільного виробництва - це суспільний продукт, тобто сума матеріальних и духовних благ, створених суспільством за певний проміжок часу. Як правило за рік. Їх обсяг і якість найважливіша характеристика економічного прогресу суспільства та рівня життя населення.

Кожен продукт характеризується двома властивостями:

- 1) здатністю задовольняти ту чи іншу потребу (споживча вартість);
- 2) у продукті втілені витрати суспільної праці (вартість).

Будь-який продукт можна представити у натурально-речовій і вартісній (грошовій) формах.

В економічній сфері суспільства створюються різноманітні споживчі вартості, але всі їх можна поділити на 2 види в залежності від того, які

потреби вони задовольняють. Засоби виробництва задовольняють виробничі потреби, а предмети споживання — особисті потреби суспільства. Відповідно суспільне виробництво поділяється на виробництво засобів виробництва (I підрозділ) і виробництво предметів споживання (II підрозділ).

Структура суспільного продукту

Сукупний суспільний продукт можна представити і у вартісній формі, тобто як вартість (суму всіх вартостей створених у суспільному виробництві). Як вартість суспільний продукт поділяється на 3 частини: фонд відшкодування, фонд споживання і фонд нагромадження.

Фонд відшкодування - це перенесена вартість з засобів виробництва на готовий продукт. Фонд відшкодування використовується для заміни витрачених (зношених) засобів виробництва.

Фонд споживання - це частина новоствореної вартості суспільного продукту, яка використовується для особистого споживання робочої сили.

Фонд нагромадження - це частина суспільного продукту, яка йде на розширення та вдосконалення виробництва (реконструкція та модернізація) виробництва, розвиток соціальної інфраструктури (будівництво житла, культурних і соціальних об'єктів).

Розраховують сукупний суспільний продукт по-різному. Залежно від того, які елементи відносять до його складу, слід розрізняти валовий суспільний продукт (ВСП), кінцевий суспільний продукт (КСП). Чистий продукт – національний доход (ЧП) і валовий національний продукт (ВВП). Інформація, яку несуть ці показники , їх динаміка є основою для формування і проведення в життя економічної політики держави, спрямованої на покращення функціонування економіки іншими словами, вони дозволяють нам скласти таблиці економічного здоров'я суспільства і розумно визначати політику, яка б сприяла покращенню цього здоров'я.

При визначенні сукупного суспільного продукту виникає повторний рахунок, бо частина продукції одних ланок господарства (сировина, матеріали, паливо) є основою виготовлення продукції на інших підприємствах і в галузях. Причому один і той же проміжний продукт враховується декілька разів.

Зерно наприклад, зараховується до валової продукції сільського господарства, а потім воно ж включається у вартість виготовленого борошна, яке в свою чергу, входить в вартість продукції хлібопекарської та інших галузей харчової промисловості.

В підсумку, валова продукція всіх галузей вітчизняної економіки включає повторний рахунок різних елементів проміжного продукту, причому частка його в сукупному продукту досить значна (до 50 %). Ось чому все більшого значення набуває такий показник, як *кінцевий суспільний продукт*,

що є різницею між сукупним продуктом і всім оборотом предметів праці, тобто без обліку повторних витрат на них.

Отже, *кінцевий продукт* – це частина валового продукту, або готова продукція, яка використовується для споживання народом, відновлення зношених упродовж року засобів праці та нагромадження. Розраховується він як сума валової продукції лише тих галузей виробництва, де формується готовий продукт. Цей показник використовується для статистичного обліку реально виготовлених у суспільстві матеріальних благ, а також для розрахунку загальногосподарської економічної ефективності.

Валовий і кінцевий продукти — це показник матеріального виробництва. Проте в суспільстві існує і нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства.

Результати економічної діяльності в усіх матеріального і нематеріального виробництва найбільш повно виражається через валовий національний продукт (ВНП). Його розраховують за методикою ООН, виходячи не з виробничого принципу, а із суми кінцевих доходів або витрат. Його складовими частинами є предмети споживання та послуги, державні закупівлі, капітальні вкладення, сальдо платіжного балансу.

Якщо повністю звільнити сукупний суспільний продукт від уречевленої праці минулих років, то одержимо *чистий продукт*. Це частина валового національного продукту. Якщо з останнього вирахувати ті засоби праці, які йдуть на відшкодування їх зношеної частини, то одержимо чистий доход. Це реальний доход, який суспільство може використати для особистого споживання. А також для розширення виробництва.

Грошову форму чистого продукту називають *національним доходом*. Національний доход є важливим результативним показником, джерелом добробуту суспільства і його громадян, особливо в розрахунку на душу населення. Чистий продукт поділяється на дві частини: необхідний продукт і додатковий продукт.

Частина чистого продукту, яка необхідна для нормального відтворення робочої сили працівників виробничої сфери, тобто підтримання їх працездатності та підготовки нових працівників, становить *необхідний продукт*. За рахунок нього здійснюються витрати на харчування, одяг, житло, освіту тощо. Функцією від необхідного продукту є додатковий продукт, який призначений для задоволення особистих потреб працівників не виробничої сфери, розширення і будівництва нових об'єктів виробничої і соціальної сфер. Потреби робочої сили ростуть постійно, однак ще швидше зростає продуктивність праці, а значить, все і більшій мірі росте додатковий продукт. Динамічність суспільного виробництва проявляється в зростанні і оновленні національного багатства, що відбувається за рахунок суспільного продукту.

Національне багатство – це вся сума матеріальних і духовних благ, які є в розпорядженні суспільства. Основну його частину становить матеріальне багатство, тобто нагромадженні засоби виробництва і предмети споживання.

Крім того, сюди включають нематеріальні, духовні цінності, зокрема, виробничий досвід, освітній потенціал, досягнення науково-технічної думки. Інформаційні ресурси, культурні цінності.

У структурі національного багатства виділяють, насамперед, виробничі фонди (основні і оборотні), основні фонди соціальної сфери (школи, лікарні, культурно-освітні і спортивні об'єкти, житлові будинки), а також особисте майно населення та природні багатства (корисні копалини, ліси, земля, вода). Названі матеріальні компоненти національного багатства разом з духовними цінностями визначають сукупні можливості суспільства в розвитку виробництва і задоволенні особистих потреб населення. Тому їх раціональне, ефективне використання – це важливий фактор економічного розвитку.

Питання для перевірки знань

- 1. Що таке виробництво та яка його роль у житті людей ?*
- 2. Дайте визначення й покажіть відмінності між матеріальним і нематеріальним виробництвом.*
- 3. Назвіть основні фактори виробництва і розкрийте їхній взаємозв'язок.*
- 4. Суспільний продукт і його основні форми.*
- 5. Що таке необхідний і додатковий продукт ?*
- 6. Дайте визначення національного багатства.*

Тема 3. Власність та її форми

1. Економічний зміст власності. Типи, види й форми власності
2. Еволюція відносин власності. Функції власності.
3. Становлення відносин власності в Україні

1. Економічний зміст власності

В системі виробничих відносин суспільства основоположними виступають відносини власності. Виробнича діяльність людей починається з відносин власності. Щоб розпочати виробництво матеріальних благ, необхідно спочатку оволодіти (привласнити) об'єктивними умовами виробництва: землею, засобами і предметами праці. Хто привласнив засоби виробництва, той стає господарем продуктів виробництва, розподіляє їх і обминає в своїх інтересах. Мова йде в першу чергу про те, кому належать засоби виробництва та вироблений продукт, матеріальні та духовні блага.

Розрізняють економічну та юридичну трактовки власності. З економічної точки зору власність відображає, з одного боку, відносини між людьми з

приводу присвоєння, (а значить, і економічної реалізації) засобів виробництва, а з іншого — спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва.

З юридичної точки зору власність характеризує відносини щодо присвоєння, володіння та використання людиною різних цінностей (матеріальних, духовних).

Володіння означає можливість суб'єкта поступати з об'єктом власності на свій розсуд, розпоряджатися речами як завгодно у своїх інтересах, аби це тільки не суперечило нормам і правилам життя у суспільстві.

Користування передбачає можливість індивідів задовольняти свої потреби за допомогою об'єктів власності, використовуючи їх для певних цілей за призначенням.

Розпорядження означає відчуження власності (продаж, дарування, передача у спадщину).

Структуру відносин власності можна проілюструвати такими фактами. Наприклад, Національний аграрний університет — державний учбовий заклад. Значить, ним володіє держава, конкретно, її інститут — Кабінет міністрів. Від імені держави, згідно з повноваженнями визначеними урядом, розпоряджається вузом адміністрація (ректор, деканати і т.п.). А користуються університетом (приміщеннями, обладнанням, літературою тощо) відповідно до його призначення викладачі і студенти.

Якщо взяти наприклад індивідуальне фермерське господарство, в якому земля та інші засоби виробництва належать сім'ї фермера, то останній в одній особі поєднує володаря, розпорядника і користувача своєї власності.

Останнє зумовлює власність і як юридичну категорію або право власності. Це врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, розпорядження і користування об'єктами власності як майном.

Відносини власності, будучи суттю соціально-економічних відносин, визначають їх природу на всіх фазах суспільного відтворення. Власність, характеризує працю, інтереси, суперечності, потреби, обумовлює конкуренцію, сама є особливою рушійною силою економічного зростання.

Поняття власності знаходить свій прояв в її *об'єктах і суб'єктах*. *Об'єктами* власності є природа, її елементи, матеріальні блага, перш за все засоби виробництва, національне багатство в цілому, продуктивна сила праці індивіда (робоча сила), наукові відкриття і науково-технічна діяльність, інформація.

Суб'єктами власності є носії відносин власності (держава, тобто суспільство, колектив, індивід).

Об'єктами суспільної власності є земля, її надра, води, ліси. Державі належать основні засоби виробництва в промисловості і сільському господарстві, будівництві, засоби транспорту і зв'язку, комунальні та інші господарства, основний міський житловий фонд, а також інше майно, необхідне для здійснення завдань держави. Тобто основна частина національного багатства є об'єктом суспільною власності. Суспільна

власність існує у кожній державі, але об'єктами можуть бути тільки ті матеріальні блага, що виступають матеріальною основою формування лише найважливіших господарських пропорцій.

Об'єктами кооперативної власності є засоби виробництва і майно, необхідне для здійснення кооперативами статутних завдань. Об'єктами кооперативної є також кінцевий результат функціонування кооперативів.

Об'єктами індивідуальної власності є матеріальні блага для функціонування виробничої і невиробничої сфери особистого підсобного господарства. Сюди належать засоби виробництва для ведення індивідуального, партнерського і колективного виробництва, в також предмети споживання, житло, одяг, побутові речі. На основі об'єктів індивідуальної діяльності, яка носить трудовий характер і може допускати найм робочої сили в межах закону.

Власність реалізується в різних функціональних формах:

1. **Приватна**, яка має різновиди: індивідуальна (особиста); приватна власність у формі капіталу; інтелектуальна.
2. **Колективна**, яка має різновиди: кооперативна; корпоративна (акціонерна); громадських організацій.
3. **Державна**, яка має різновиди: усього народу (загальнодержавна); комунальна; муніципальна.

Конституцією України визначено приватну, державну та комунальну форми власності. В окремих випадках виділяється колективна (кооперативна, акціонерна) форма власності. У ст.41 Конституції України записано: «Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами державної та комунальної власності відповідно до Закону». Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним.

2. Еволюція відносин власності

Історично першим типом власності, з якого почався розвиток людського суспільства і який тисячоліття панував у ньому, була усупільнена (колективна) власність спочатку у формі племінної (матріархат, патріархат), а потім общинної (сільська й міська корпоративна) власність. Низький рівень розвитку продуктивних сил зумовлював той факт, що люди спільно (колективами) добували засоби існування.

Згодом розвиток продуктивних сил, вдосконалення самої людини, зміни умов її життя приводять до формування нового типу власності — приватної. Усупільнена (колективна) власність трансформується в свій різновид — державну власність. Ці два типи власності (суспільна і приватна) на різних етапах історичного розвитку суспільства виступали і найрізноманітніших формах, відображаючи соціально-економічну природу пануючого суспільного ладу.

На перших етапах свого розвитку людство використовує колективну форми власності. Поява можливості індивідуального виживання (на основі подальшого розвитку продуктивних сил) породжує приватну власність.

Приватна власність на засоби виробництва була історично першим типом власності, який породив право індивідуального розпорядження товаровиробників продуктами своєї праці і їх економічне відокремлення (на цій основі) один від одного й від суспільного виробництва. Це в поєднанні з суспільним поділом праці, стало вирішальною умовою формування ринкової економіки. Державна власність у цю епоху ототожнювалась з власністю можновладців (фараонів, царів, королів тощо). Її суспільні функції були вкрай обмежені й зводилися в основному до утримання армії й апарату адміністративного управління.

Проте зростання масштабів виробництва та його ускладнення, абсолютне збільшення населення на планеті та зростання його потреб породили ряд нових проблем економічного, соціального, екологічного суспільного характеру. Виявилось, що класична (особиста) приватна власність і основана на ній ринкова економіка не спроможна розв'язати ці проблеми.

У зв'язку з цим починають виникати й набувати все більшого значення нові форми приватної власності, які передбачають перехід від індивідуальної до усупільненої приватної власності: акціонерна, колективна, групова пайова тощо. А державна власність своїми джерелами й функціями набуває теж все більш суспільного характеру. Тобто починає діяти не лише в інтересах певних верств суспільства, а в інтересах більшості його членів.

Суть власності знаходить свій вираз в її функціях. Важливою функцією власності є функція управління суспільним виробництвом. Особливістю управління в Україні є те, що воно здійснюється на основі демократизації народного господарства.

Найважливіший шлях розвитку управління — це перехід до самоуправління народу, для народу. Для цього необхідно створити такі умови: трудящі повинні бути основними власниками засобів виробництва ; вони повинні самі розпоряджатися суспільним надбанням; їх добробут повинен залежати від трудового вкладу в спільне виробництво.

Поява нових видів власності в умовах плюралізму , їх функціонування об'єктивно породжує і посилює таку функцію власності, як необхідність конкурентної боротьби між різними формами суспільного виробництва. Конкуренція ведеться за якість товарів і послуг , рівень витрат і цін, за гроші споживача, за ринки збуту тощо. Вона виступає тим механізмом, який є найважливішим елементом здорової економіки, дійовим важелем її спонтанного розвитку.

Система відносин власності породжує таку її функцію , як потреба обміну діяльності людей в різних формах: обмін досвідом, професійною майстерністю, науково-технічними досягненнями, ідеями, товарами, послугами. Ці форми обміну діяльності людей сприяють боротьбі працівників за зростання продуктивності суспільної праці. Соціальна

справедливість в суспільстві — найважливіша функція власності. Соціальна справедливість в суспільстві не має нічого спільного із зрівнялівкою. Суть її полягає в тому, що власник капіталу, землі, інтелекту, цінних паперів за їх використання повинен мати матеріальну винагороду, доход. Поява нових видів, підвидів, різновидів власності вказує на появу нових суб'єктів господарювання, а значить — нових власників. Чим більше в суспільстві власників як господарюючих суб'єктів, тим більше умов для неможливості присвоєння результатів чужої праці. В цьому суть соціальної справедливості.

3. Становлення відносин власності в Україні

Для України, яка розбудовується на засадах ринкової економіки, проблемою стало реформування відносин на засоби виробництва. Річ у тому, що в Україні, яка в складі Радянського Союзу протягом тривалого часу будувала соціалізм, склалася своєрідна структура власності. В якій переважали її суспільні форми (92 % державної власність).

Концепція побудови соціалізму передбачала:

- соціалізм повинен довести свої переваги перед капіталізмом, на зміну якому він приходить, більш високим рівнем продуктивності праці;
- високий рівень продуктивності праці може забезпечити лише велике виробництво, яке має ряд суттєвих економічних переваг перед дрібним виробництвом;
- найбільш сприятливим середовищем для зростання продуктивності праці може бути лише суспільна власність на засоби виробництва, яка відкриває простір для розвитку продуктивних сил, бо дає можливість свідомо підтримувати відповідність між виробничими відносинами й продуктивними силами.

Практика побудови соціалізму в СРСР певною мірою підтвердила справедливість такої концепції. Свідченням того є незаперечні факти:

- досить високі темпи розвитку радянської економіки (вищі, ніж у країнах капіталістичного світу) впродовж всієї її мирної історії;
- плановість, яка базувалася на суспільній власності, забезпечила без кризовий характер розвитку економіки, а отже, неухильне зростання продуктивності праці;
- така економіка послужила одним з вирішальних факторів перемоги у Великій Вітчизняній війні з фашизмом; за порівняно короткий строк здійснилась післявоєнна відбудова народного господарства.

Проте в ході формування основ соціалістичного суспільного були допущені суттєві помилки, найважливішою з яких була підміна суспільної власності державною, в результаті чого фактичного право розпорядження народною власністю перейшло до рук бюрократичного апарату, а безпосередній виробник поступово втратив з нею зв'язок. Так власність стала «нічийною», а працівник — відокремленим від засобів виробництва, хоча формально він залишився їх співвласником.

Все це підірвало довіру народу до соціалістичних ідей і стало відправним моментом руйнування першої в світі соціалістичної держави. На її теренах утворилися нові самостійні держави, в т.ч. й Україна, які спішно почали реставрувати капіталізм, тобто суспільний лад, що ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва.

У зв'язку з тим, що соціалізм і капіталізм — це два різнотипні способи виробництва: перший ґрунтується на суспільній власності на засоби виробництва, другий — на приватній, перехід від соціалізму до капіталізму не може бути одномоментним актом. Ця трансформація передбачає процес перетворення суспільних форм володіння, розпорядження й користування власністю в форми приватні.

Концепція переходу України до ринкової економіки на перехідний період в числі головних реформ передбачає приватизацію і роздержавлення. Приватизація це процес передачі об'єктів власності від юридичної особи (держави) фізичній особі або групі осіб. Перетворення будь-якої форми власності в приватну. Приватизація і роздержавлення ці поняття не тотожні. Роздержавлення — це процес перетворення державної власності в будь-яку іншу форму власності.

Приватизація, як і роздержавлення — це об'єктивні економічні процеси, необхідність проведення яких обумовлена падінням мотивації до праці, стагнацією виробництва.

Державної програмою приватизації в 90-ті роки Україні було передбачено безкоштовна передача державного майна громадянам країни .

Основними формами приватизації є:

- купівля – продаж майна за конкурсом або на аукціоні;
- купівля-продаж акцій, паїв, підприємств за конкурсом на аукціоні, на фондовій біржі, за передоплатою та іншими способами, що передбачають конкуренцію покупців;
- викуп майна, зданого в оренду трудовим колективом ;
- безоплатна передача окремих підприємств або частини їх майна трудовим колективам;
- ліквідація збанкрутілих підприємств відповідно до законодавства України , продаж їх майна.

В АПК: передбачалось безкоштовна передача майна землі та іншого майна колгоспів та радгоспів їх членам.

В ході приватизації приблизно 80 % державного майно перетворилось в приватну власність. Приватизація не досягла своєю мети : створення справжнього власника – передача державного майна народу (робітникам) . Були масові порушення проведення приватизації (економічні злочинні): навмисне зниження реальної вартості об'єкта державної власності; доведення підприємств до банкрутства і тощо.

Тема 4. Товарне виробництво

1. Виникнення товарного виробництва
2. Товар і його властивості
3. Закон вартості та його функції

1. Виникнення товарного виробництва

Протягом усієї своєї історії людство знало дві форми суспільного виробництва — натуральну і товарну.

Тип господарювання, за якого продукти праці призначаються для задоволення власних потреб виробництва, для споживання всередині господарства, де вони вироблені, називають натуральним. Найбільш характерним цей тип виробництва був у докапіталістичних формаціях. У певній мірі він зберігся в сучасному світі, хоча й не відіграє помітної ролі. Типовою формою натурального виробництва є багатогалузеве особисте підсобне господарство селян, яке практично не пов'язано з ринком або епізодичне, від випадку до випадку. Характерними рисами натурального господарства є економічна замкнутість, універсальний характер робочої сили, низький рівень спеціалізації і продуктивності праці, консерватизм. Другою, дещо пізнішою формою суспільного виробництва є товарне виробництво. Найбільш розквіту і всеосяжного характеру товарне виробництво досягло при капіталізмі. В сучасних умовах воно продовжує залишитися панівною і досить ефективною формою суспільного виробництва. Однак поряд з ним поступово виникає планомірна форма, яка й бере на себе деякі функції товарного виробництва. Остання із суто стихійного поступово перетворюється в регульоване виробництво. У зв'язку з цим розрізняють три етапи і, відповідно, три форми товарного виробництва.

Першою формою товарного виробництва є капіталістичне товарне виробництво. Його характерними рисами є розвинутий суспільний поділ праці, функціонування найманої робочої сили, приватно-підприємницька та колективно-капіталістична форма власності, жорстока конкуренція та стихійність, кризи надвиробництва.

Третьою, сучасною формою товарного виробництва, що притаманна високо розвинутим країнам, є соціальне ринкове господарство. Характерними рисами цієї форми є досить розвинутий суспільний поділ праці, поступове формування сукупної суспільної робочої сили, різноманітність форм власності, державне регулювання економіки, соціальний захист товаровиробників і всього населення, відсутність глибоких економічних криз.

Під товарним виробництвом слід розуміти таку форму суспільного виробництва, коли продукти виробляються не для власного споживання виробника, а для продажу тобто для споживання іншими членами суспільства. Його рисами є суспільний поділ праці, спеціалізація

виробництва, обмін, економічна відокремленість виробників, свобода вибору ресурсів, засобів і цілей виробництва, конкуренція.

Суспільний поділ праці є об'єктивною умовою і матеріальною основою виникнення та існування товарної форми суспільного виробництва. В той же час суспільний поділ праці сам по собі ще не зумовлює необхідність товарного виробництва. Адже обмін продуктами може здійснюватись як в еквівалентній, так і в безеквівалентній формах. Товарне виробництво передбачає виключно еквівалентний обмін продуктами.

Корінною причиною, що зумовлює еквівалентну форму обміну продуктами, а також і саме товарне виробництво, є економічне відособлення виробників, тобто відособленість привласнення благ. Кожний самостійний товаровиробник виступає власником виготовленого продукту. Цей продукт, завдяки спеціалізації, він повинен обміняти на продукти інших виробників, бо тільки в такому випадку може задовольняти свої різноманітні потреби. Вступаючи в мінові відносини, він повинен відчужувати свій продукт, свою власність і привласнювати чужий продукт, чужу власність.

Визначення мінових пропорцій є об'єктивною необхідністю для обміну, бо кожен агент обміну є власником відчужуваного продукту і об'єктивно повинен привласнити стільки ж чужих продуктів скільки він відчужує своїх. Але ж в обмін вступають неоднорідні продукти, тобто продукти різної корисності.

Цукор, наприклад, обмінюється не на цукор, а на автомобіль, верстат, одяг, взуття, меблі та інші продукти. За своїм речовим змістом ці продукти є абсолютно неспівставні. Визначення ж пропорції обміну різних продуктів неминуче потребує їх співставлення. Така сумірність і відповідно мінова пропорція різних за споживною формою продуктів досягається тільки на ринку в процесі здійснення самого акту обміну.

Кожний міновий акт неминуче характеризується суперечливістю та боротьбою економічних інтересів товаровласників, бо всі агенти обміну, протиставляючи один одному товари, протиставляють тим самим свої інтереси, свою волю і свої ж прагнення до безмежної нерівності. Зіткнення і боротьба економічних інтересів тут неминучі, а в цій боротьбі немає переможців і переможених. Адже воля до перемоги одного товаровласника протиставляється волі іншого, направленість же їх діаметрально протилежна, а їх сила рівнозначна. Саме тому рівновага і тільки рівновага — такий закономірний фінал і результат цієї боротьби.

Матеріальною формою рівноваги, досягнутою ринком, є не що інше, як пропорція, в якій обмінюються одні продукти на інші. Досягнута рівність або еквівалентність обміну свідчить про те, що різні за своєю споживною формою продукти стали співставними і обмінюються між собою, як рівновеликі обсяги людською праці в різних продуктах.

Саме праця як згусток фізичної та розумової енергії виробників, втіленої у різних продуктах, робить ці продукти сумірними між собою і саме на цій об'єктивній основі ринок визначає еквівалентність їх обміну.

Спонукальною ж причиною цієї еквівалентності є завжди відособленість привласнення матеріальних благ та послуг суб'єктами суспільного виробництва. У тих же суспільствах, де немає такої відособленості привласнення, не може бути і еквівалентного обміну продуктами, а отже, не може бути і товарного виробництва як природної соціальної форми суспільного виробництва.

Таким чином, суспільний поділ праці зумовлює об'єктивну необхідність обміну різноманітними продуктами, а економічна відособленість зумовлює еквівалентну, товарно-ринкову форму цього обміну.

2. Товар і його властивості

В умовах товарного виробництва вироблений продукт набуває форми товару. Товар – це продукт труда, що призначений не для безпосереднього споживання, а для обміну шляхом купівлі-продажу.

Товар має дві властивості: споживну вартість і вартість (цінність). Здатність речі задовольняти певну потребу людини називається споживною вартістю. Різні речі здатні задовольняти різні потреби людини.

Споживна вартість може або безпосередньо задовольняти особисту потребу людини, або бути засобом виробництва необхідних людині благ. Наприклад, хліб задовольняє потребу в їжі, тканина — в одязі, споживна вартість ткацького верстата полягає в тому, що з його допомогою виробляються тканини. Крім того, товари мають здатність в певних кількісних співвідношеннях (пропорціях) обмінюватися на інші. Ця властивість товару називається міноюю вартістю.

Наприклад, один стіл обмінюється на 100 кг картоплі. У усіх цих кількісних співвідношеннях виражається мінова вартість стола. Рівні за споживною вартістю товари прирівнюються в обміні, тому що за кількісним співвідношенням стоїть щось якісне спільне, єдине. Цим спільним, що міститься в усіх товарах і робить їх співмірними, є праця. Всі товари — продукти праці. Уречевлена в товарі суспільна праця становить вартість товару, яка лежить в основі мінових пропорцій. Слід пам'ятати, що праця — єдине джерело вартості. Але товар має дві властивості: споживну вартість і вартість. То чи може бути одна й та ж праця джерелом (творцем) різних, протилежних властивостей товару?

Двоїста природа товару зумовлена двоїстим характером праці, що його створює. Уже представники класичної економічної школи вказували на двоїсту природу товару, трудове походження вартості, але не могли пояснити цього явища. Вперше в економічній науці цю проблему розв'язав К. Маркс, відкривши двоїстий характер праці, втіленої в товарі. Праця, що створює товар, є, з одного боку, конкретною працею. В цей якості вона створює споживну вартість.

З другого боку, праця товаровиробника — це витрата людської робочої сили у фізіологічному розумінні — енергії мускулів, мозку, нервів тощо. У цій своїй якості вона є абстрактною і створює вартість товару. Види конкретної праці, як і створювані нею споживні вартості різноманітні. Вони різняться між собою предметами і знаряддями праці, професійними навичками, метою і результатами виробництва. При цьому слід пам'ятати, що людська праця не виступає єдиним джерелом споживних вартостей.

Абстрактна праця, що створює вартість — це специфічна суспільна форма праці, яка властива лише товарному виробництву і виражає відносини відособлених товаровиробників. Тому і вартість, в якій втілена абстрактна праця, є також суспільною властивістю товару, а не природною. Це означає, що відособлені виробники, працюючи один на одного, вступають між собою у виробничі відносини. Отже, вартість — це суспільна форма відносин між людьми.

До сказаного вище потрібно додати, що марксистська характеристика властивостей товару не повна. Справа в тому, що речі можуть бути в необмеженій кількості, або рідкісні. Повітря, вода, які мають високу споживну вартість для людини, можуть отримуватись безкоштовно і разом з тим вони можуть мати високу ціну. Тому в товарній формі виступає лише річ, кількість якої обмежена. Третьою ознакою товару є обмеженість, рідкість.

Трудова теорія вартості висвітлює її об'єктивну сторону, але існують інші теорії вартості, які розкривають вартість з інших позицій. Вони детально висвітлюються у дисципліні «Історія економічних вчень», з якої ми ознайомимось пізніше.

3. Закон вартості, його функції

Акти купівлі-продажу товарів регулюються законом вартості. Це економічний закон товарного виробництва, відповідно до якого виробництво і обмін товарів здійснюється на основі їх вартості, величина якої вимірюється суспільно необхідними витратами часу. Природною мірою праці є робочий час (година, день, тощо).

Робочий час, який витрачається окремими виробниками на виробництво товару, називається індивідуальним робочим часом. Але на ринку товари певного виду продаються за єдиною вартістю, незалежно від втіленого в товари індивідуального робочого часу. Вона визначається суспільно необхідним робочим часом. Суспільно необхідний робочий час — це робочий час, потрібний для виготовлення якої-небудь споживної вартості при існуючих суспільно нормальних умовах виробництва і при середньому в конкретному суспільстві рівні уміння та інтенсивності праці. Під суспільно нормальними умовами виробництва слід розуміти такі умови, які в цей час є типовими, панівними в суспільстві, тобто умови при яких виробляється більшість продукції цього виду. Тільки в цих умовах виробник при

середньому рівні уміння й інтенсивності праці за годину праці створює вартість, яка дорівнює годині суспільно необхідного робочого часу.

Величина вартості товару залежить від рівня продуктивності та інтенсивності праці. *Рівень продуктивності праці визначається кількістю одиниць товару, вироблених за одиницю часу, або кількістю часу, витраченого на створення одиниці продукції.* Підвищення продуктивності праці зумовлює зниження вартості одиниці товару, тоді як вартість сукупної маси, що виробляються за один і той же проміжок часу, залишається незмінною.

Інтенсивність — це затрати праці на одиницю часу. Зростання інтенсивності праці рівнозначне збільшенню робочого дня. Більш інтенсивна праця створює за одиницю часу більшу вартість, ніж менш інтенсивна.

Суспільно необхідний робочий час є своєрідним нормативом, на який повинен орієнтуватись товаровиробник. Якщо фактичні затрати часу перевищують суспільно необхідні, то ринок їх не визнає. Вони не оплачуються товаровиробнику. Величина вартості товару залежить і від складності праці.

Розрізняють працю просту і складну. Проста праця — це така праця, яку у змозі виконувати людина без спеціальної підготовки. Складна праця — це кваліфікована праця, яка вимагає попередньої спеціальної підготовки. Товари, які створені складною працею, мають вищу вартість, ніж товари, які втілюють в собі просту працю. У суспільному процесі обміну товарів постійно відбувається зведення різних видів праці до простої праці як одиниці їх виміру. Суспільно необхідні затрати праці (СНЗП) є основою визначення функцій закону вартості.

Закон вартості обумовлює, по-перше, диференціацію товаровиробників залежно від співвідношення їх індивідуальних затрат праці із суспільно необхідними; по-друге, стимулює зниження затрат на виробництво товарів; по – третє, регулює розподіл праці затрати між сферами виробництва. Якщо товаровиробник має затрати праці вищі, ніж суспільно необхідні, то в такому випадку він може потрапити під загрозу витіснення з ринку або навіть розоритися. Навпаки, той товаровиробник, який має високу продуктивність праці, а індивідуальну вартість товарів — нижчу від суспільної, продає товари за ціною вищою, ніж індивідуальну вартість. І одержує додатковий доход. Це дає йому можливість вдосконалити виробництво і розширити його. Але становище таких виробників теж нестійке. Через певний час, якщо вони не будуть постійно впроваджувати нову техніку, технологію і організацію виробництва, вони втратять свої переваги, їх витіснять інші, з більш високим рівнем ефективності виробництва.

Таким чином, закон вартості змушує товаровиробників знижувати затрати виробництва. Під тиском економічних обставин, конкуренції вони змушені шукати резерви економії робочого часу. Важливу роль закон

вартості відіграє і в розподілі праці і засобів виробництва між різними сферами виробництва. Це відбувається з допомогою цін.

Якщо виробництво певного товару не задовольняє суспільних потреб, тобто попит перевищує пропозицію, то ціна товару зростає. Його виробники одержать високі прибутки, тому частина ресурсів з інших галузей, де прибутки нижчі, переходить у цю галузь. Виробництво товару розширюється. Навпаки, якщо пропозиція товару перевищує попит, то ціна його і прибутки падають, а частина робочої сили і засобів виробництва переходить в інші галузі. В такому випадку ми маємо справу з вартісним, або ринковим механізмом регулювання пропорцій виробництва на основі закону вартості.

Тема 5. Гроші та їх функції. Грошовий обіг.

1. Виникнення і сутність грошей
2. Закони грошового обігу
3. Інфляція, її причини та соціально-економічні наслідки

1. Виникнення і сутність грошей

Поява грошей та грошової вартості передувала довгий і складний процес розвитку обміну і форм вартості. Першою формою вартості є проста, одинична, або випадкова форма вартості. Вона виникла в умовах первісного ладу, коли обмін мав випадковий, а не масовий характер. Община зрідка обмінювалась продуктами своєї праці.

Цю форму вартості можна виразити таким співвідношенням: 100 кг зерна = 20 м полотна ($T_1=T_2$). В цьому співвідношенні перший товар (зерно) відіграє активну роль, тобто виражає свою вартість у певній кількості споживної вартості другого товару (полотна) і знаходиться у відносній формі вартості.

Другий товар відіграє пасивну роль, оскільки використовується для визначення вартості першого товару. Він знаходиться в еквівалентній формі вартості, тобто виступає відносно першого товару як рівна вартість, або еквівалент. Це значить, що товар – еквівалент та втілена ньому конкретна праця є формою виразу суспільної абстрактної праці. З цим і пов'язана таємниця грошей.

Розвиток суспільного поділу праці і зростання виробництва зумовили подальший розвиток обміну, який стає регулярнішим. Це означає перехід до повної, або розгорнутої форми вартості, коли один товар може, обмінюватись на багато інших товарів, які виступають в ролі еквівалента. В таких умовах часто починають проявлятися суперечності обміну, оскільки власнику одного товару потрібен не той товар, який йому пропонують, а інший. Це викликає

необхідність у такому товарі — еквіваленті, який би задовольнив потреби всіх інших товаровиробників. Тому роль еквівалента закріплюється за одним товаром, який стає загальним еквівалентом. В такому випадку безпосередній обмін товару на товар зникає, що означає перехід до загальної форми вартості. Функцію загального еквівалента у різних народів і на різних етапах розвитку виконували різні товари (худоба, шкіри диких звірів, хутро, слонова кістка тощо). В умовах подальшого розвитку продуктивних і розширення ринку функція загального еквівалента закріплюється на всіх рівнях за одним товаром, який і став грішми, що і привело до утворення грошової вартості.

Гроші — це товар, який є загальним еквівалентом для всіх інших товарів. За його споживною вартістю постійно закріплена функція загального еквівалента. Отже, виникнення грошей є історичним процесом, в основі якого лежить розвиток товарного виробництва та обміну. Причини виникнення грошей — в загостренні суперечностей товарного виробництва і обміну.

Гроші — це втілення суспільної праці і вартості, незалежно від того, в який галузі затрачена праця і де ця вартість створена. Тому гроші дають право на привласнення будь якого товару. З появою грошей товарний світ розпадається на товари і гроші. На одному полюсі виявляються всі товари як споживні вартості, на іншому — гроші як втілення вартості. Така поляризація товарів і грошей веде до розв'язання суперечності між споживною вартістю і вартістю.

Якщо товар продано, це є доказом того, що його споживна вартість комусь потрібна і що він має вартість. Остання у вигляді грошей залишається у руках товаровиробника. І він може придбати відповідно до їх величини потрібну йому споживну вартість.

Роль грошей спочатку виконували *срібло і золото*, а з початку ХХ ст. одна країна за іншою переходять до золотої валюти. *Золото* як грошовий матеріал мало певні переваги перед іншими товарами. *Це його подільність, однорідність, компактність, збереженість.* Але внутрішня суперечливість грошей і зміна конкретно історичних умов їх функціонування обумовлюють постійну зміну видів грошей.

Поряд з металевими грішми виникли і паперові-кредитні гроші. «Золотий вік» грошей виявився недовгим. Починаючи з періоду Першої світової війни, посилюється процес демонетизації золота, тобто воно почало втрачати грошові функції. *В сучасній грошовій системі переважають кредитні гроші, з'явилися «пластикові», «електронні» та інші види грошей. З появою грошей суспільство одержало механізм вирішення цілого ряду проблем.*

Суть грошей проявляється в їх функціях:

- 1) міра вартості;
- 2) засіб обігу;
- 3) засіб утворення скарбів, або нагромадження ;

- 4) засіб платежу;
- 5) світові гроші.

Перш ніж товар потрапить в обіг, його вартість вже повинна бути виміряна. *Оскільки вартість усіх товарів вимірюється грошми, то перша функція грошей є функцією міри вартості. Вартість товару, виміряна в грошах, є ціною товару.* Ціни товарів вимірюються в певній кількості грошового товару, наприклад, золота. Тому, щоб їх визначити, потрібно певну кількість грошового матеріалу (золота) прийняти за одиницю виміру. Ця одиниця виміру. Ця одиниця називається масштабом цін. З появою масштабу цін з'являються і так звані лічильні гроші. Ця означає, що ціна товару визначається не в грамах золота, а в національних грошових одиницях — гривною, доларом, рублем тощо. Для зручності визначення цін різних товарів грошова одиниця, в свою чергу, поділяється на кратні, рівні між собою частини, наприклад, одна гривна на сто копійок, долар США на сто центів, фунт стерлінгів (Великобританія) — на 12 шилінгів. Тепер, коли золото пішло з обігу, вартість товарів, які ще не мають ціни, визначається з допомогою інших товарів, які вже мають ціну. *Фактично сучасні ціни формуються на основі затрат виробництва, які виміряні в паперово-кредитних грошах.*

Гроші виконують функцію засобу обігу. З появою грошей безпосередній товарний обмін (Т-Т) набув форми товарно-грошового обігу (Т-Г-Т). Для виконання цієї функції потрібно мати у наявності реальні гроші — монети. Спочатку, коли почали карбувати монети, їх назви нерідко були пов'язано з певною вагою благородних металів. Так фунт стерлінгів був грошовою назвою фунта срібла. З часом таке співвідношення зникло. Причини тут різні. Одна з них полягає в тому, що в ролі загального еквівалента менш благородні метали (срібло) змінили більш благородні, а отже, більш дорогі (золото). Коли срібло витіснилось золотом, то попередню назву стали використовувати і для такої кількості золота, яка за вартістю дорівнювала фунту срібла.

Інша причина — фальсифікація монет, коли держава при карбуванні витрачала меншу, ніж потрібно, кількість грошового матеріалу. Продаж і купівля товарів можуть бути розірвані в просторі і часі. Продавши одному, можна купити в іншого. Продаж одного товару не обов'язково пов'язаний з купівлею іншого, продавши на одному ринку, можна купити на другому. Внаслідок цього окремі акти обміну переплітаються і зливаються у єдиний процес товарного обігу.

У зв'язку з цим гроші постійно переходять від одних осіб до інших, здійснюють грошовий обіг і виступають в ролі посередника в обміні товарами. Тому реальний грошовий матеріал (срібло чи золото) в цій функції можна замінити нерівноцінними грошми (наприклад, мідними монетами) або паперовими знаками вартості. Для здійснення такої заміни потрібно лише одне — гарантія, що цей знак чи символ визначається суспільством як

представник певної кількості грошового матеріалу. Гарантом виступає, як правило, держава.

У Київській Русі грошовою і ваговою одиницею служив злиток срібла — гривня, що відповідав приблизно 1 фунту. У XII ст. грошово-розрахункова гривня зменшилася у вазі у два рази і відокремилася від срібної вагової. Протягом XII – XIV ст. вага гривні зменшилась до 184 грамів. З другої половини XIII ст. з'явився злиток в половину грошової гривні – карбованець, який остаточно витіснив гривню.

Монетна емісія на території України розпочалася в античних полісах Причорномор'я приблизно з V ст. — у Київ, можливо, Чернігів, Луцьк.

Що стосується українських національних грошових паперових знаків, то їх історія зовсім коротка. Їх емісія проходила у 1917-1920 рр. за Центральною Радою, Гетьманством та Директорією. Функція засобу утворення скарбів пов'язана з двома попередніми функціями.

Щоб купити потрібний товар, треба мати певну суму грошей. Тому часто товаровиробник вилучає з обігу, нагромаджує гроші, виручені від продажу свого товару. Можуть бути й інші мотиви, наприклад, прагнення до накопичення, користолюбство. Це яскраво змальовано в художній літературі в образі скупого рицаря у Пушкіна, Плюшкіна у Гоголя, Гобсека у Бальзака.

В період золотого стандарту гроші у функції скарбу стихійно регулювали грошовий обіг. Так, при зменшенні виробництва товарів і скороченні товарообігу частина золота виходила з обігу і перетворювалась у скарб. Коли виробництво розширювалось і товарообіг зростав, це золото знову вступало в обіг. У сучасних умовах золото продовжує служити скарбом, але вже не як специфічний грошовий товар, а поряд з іншими цінностями, такими, наприклад, як твори мистецтва, вироби із золота і срібла.

З розвитком товарного обігу все частіше товари продаються в кредит, тобто з відстрочкою платежу. Це обумовлено, головним чином, різною тривалістю виробничих циклів. Наприклад, селянину потрібні засоби виробництва. Але він купує необхідні товари в кредит. Коли настає строк розрахунку, гроші виконують функцію засобу платежу. В цій функції вони виступають і при виплаті заробітної плати, сплати податків, орендної плати тощо.

Виходячи за межі своєї країни, гроші обслуговують міжнародну торгівлю, позики, інші зовнішньоекономічні зв'язки і виступають у функції світових грошей. При цьому вони використовуються як засоби платежу, загальний купівельний засіб і як загальна матеріалізація багатства.

Протягом століть роль світових грошей виконувати благородні метали, зокрема, золото в злитках. В сучасних умовах у розрахунках між країнами використовується не золото, а, головним чином, резервні національні валюти. Курс резервних валют визначається не їх золотим змістом, а формується на міжнародному валютному ринку.

2. Грошовий обіг — це безперервний рух грошей у сфері обігу, їх функціонування як засобу обігу й платежу. Грошовий обіг здійснюється в межах грошової системи країни, яка включає в себе грошову одиницю, масштаб цін, види грошових знаків, порядок випуску (емісія) та регулювання грошей.

Існують грошові системи двох типів:

- 1) металевого обігу, при якому такий грошовий товар (золото чи срібло) виконує всі функції грошей;
- 2) паперово-кредитного обігу, в основі якого лежать кредитні гроші.

Виникає запитання: яка ж кількість грошей повинна бути в обігу?

Відповідь на нього дістаємо із *законів грошового обігу*. Що стосується повноцінних грошей, то повноцінних грошей, то їх кількість, яка необхідна для забезпечення товарообігу, прямо пропорційна сумі цін товарів і обернено пропорційна числу оборотів однойменних грошових одиниць, тобто визначається трьома факторами:

- 1) рівнем цін на товари;
- 2) обсягом товарної маси;
- 3) швидкістю обігу грошей.

Коли в обігу перебувають повноцінні гроші (золото) і розмінні на них паперово-кредитні гроші, то в обіг надходить така кількість грошей, яка дійсно потрібна для реалізації товарів. Роль регулятора виконує стихійно нагромадження. Повноцінні гроші, не беручи участі в обігу, осідають, у їх власників і в банках як скарб. У умовах, коли в обігу перебувають тільки паперово-кредитні гроші, їх кількість визначається специфічним законом паперово-грошового обігу.

Суть його в тому, що випуск паперових грошей має бути обмеженим тією їх кількістю, в якій дійсно оберталося б символічно представлено золото. Якщо випуск в золотих грошах, купівельна спроможність первинних знаків упаде, а ціни на товари і послуги зростуть. В умовах розвинутих кредитних відносин слід врахувати суму цін товарів, проданих в кредит. Платежі, за якими настав час сплати, і суму платежів, які взаємно зараховуються.

З урахуванням цих обставин кількість грошей, необхідних для обігу, визначається за такою формулою:

$$КГ = \frac{ЦТ - К + П - ВП}{О}$$
, де КГ — кількість грошей в обігу; ЦТ — сума цін товарів, що підлягають реалізації; К — сума цін товарів, проданих в кредит; П — платежі, за якими настав строк сплати; ВП — сума платежів, які взаємно зараховуються; О — число оборотів однойменної грошової одиниці.

Вводячи в обіг паперові знаки, держава встановлює їх примусовий курс (відповідність певній кількості золота), що має силу тільки в межах України. Здійснюючи емісію (випуск) грошей, вона може випускати їх не тільки для потреб товарообігу, але й для вирішення інших проблем, зокрема, для покриття дефіциту державного бюджету. В результаті порушується

співвідношення між товарною і грошовою масою, що може привести до виникнення інфляції (від латинського слова inflation — здуття).

Інфляція — це переповнення каналів грошового обігу масою надлишкових грошей, що веде до їх знецінення та додаткового перерозподілу національного доходу на шкоду переважної більшості населення. Інфляція проявляється в зростанні цін, знеціненні грошей, їх надлишку в обігу, невідповідності попиту і пропозиції товарів, збільшенні на ринку товарів, які не користуються попитом.

В економічних системах минулого, коли в обігу були золоті монети та розмінювані на них банкноти зрівноважений товарний обіг (Г-Т) підтримувався автоматично(стихійно) ; кількість золота в обігу відповідала його потребам для підтримання нормального обігу товарів.

Підвищення цін в окремі періоди хоч і було можливим, але лише в час війни, стихійного лиха, епідемії, коли скорочувався товарообіг, а держава для покриття видатків вдавалася до випуску паперових грошей. З тих тимчасових умов паперові гроші не розмінювалися на золото.

Катастрофічних розмірів досягла інфляція після Першої світової війни Німеччині, Росії та інших країнах. Купівельна спроможність паперових грошей зменшилась у мільйони разів. До жовтня 1923 р. в Німеччині їх було випущено на суму 2, 5 квінтильйона марок. В результаті цього одна довоєнна марка прирівнювалась до 1 млрд. паперових.

Будучи наслідком всією сукупності диспропорцій і суперечливостей процесу відтворення, має місце у всіх країнах на певних етапах їх економічного розвитку. Однак темпи і масштаби інфляції різні. Зокрема , інфляція може бути відкрита, коли зростання цін внаслідок невідповідності попиту і пропозиції не стримується державою, і прихованою, коли здійснюється загальний державний контроль над цінами. Знаючи причини, характер та джерела інфляції, суспільство знаходить шляхи її подолання.

Наприклад, у післявоєнні роки Японія використала інфляцію для оздоровлення економіки. Відомо, що рівень інфляції зменшується , коли ринок наповнюється товарами, не тоді, коли проводиться чергова грошова реформа. Для становлення виробництва товарів необхідно декілька років. Саме в такий період і зросла інфляція в Японії. Коли ж ринок цій країні наповнився товарами, грошова маса відповідала товарною, тому купівельна спроможність ієни збільшилась.

Залежно від темпів зростання цін і масштабів згубної дії на економіку визначають три типи інфляції: повзуча (помірна) ; галопуюча; гіперінфляція.

Повзуча (помірна) інфляція — це така інфляція, при якій постійно зростають ціни, але їх ріст не перевищує 10 % на рік. Цей тип інфляції не завдає великої шкоди господарству і може контролюватись державою.

Галопуюча інфляція — це інфляція , при якій зростання цін досягає двозначного числа від 10 - 100 %. Вона супроводжується стрибкоподібним некерованим зростанням цін, різким зміцненням грошей, розладом економічних пропорцій, стагнацією(застоєм) і навіть падінням виробництва,

масовим зубожінням населення. Коли інфляція досягає тризначних чисел, вона переростає в гіперінфляцію.

Гіперінфляція – зростання цін понад 100 % і більше. Вона призводить до економічного паралічу, провокування гострих соціальних конфліктів і катаклізмів. Емісія паперових грошей набуває величезних масштабів, причому *грошей не забезпечених товарами*. Відома закономірність: збільшення кількості грошей в обігу в 4-5 разів порівняно з товарної масою означає, що держава вичерпала себе і настає економічна катастрофа.

У 1993-1994 рр. інфляція в Україні набула небезпечних форм. Зруйнована бюджетна система, надмірно зріс бюджетний дефіцит, державний борг, катастрофічна скорочується виробництво, зростання безробіття, неефективно функціонують податкова і банківська системи. Неконтрольоване зростання цін обезцінює доходи населення і веде до його масового зубожіння. Зростає спекуляція, набуває сили кримінальний капітал.

Шляхи подолання інфляція

Світової досвід знає два основних способи регулювання інфляційного процесу: кейнсіанський і монетаристський.

Кейнсіанський метод передбачає розширення впливу держави на економіку, її регулюючої ролі в кредитно-фінансовій політиці.

Монетаристський — передбачає впровадження таких дій, як зменшення до мінімуму втручання держави в економіку, скорочення витрат держави на соціальні та інші потреби. Звичайно, вибір методів подолання інфляції залежить від її рівня, від особливостей економіки країни, від місця державного регулювання процесу відтворення. Подолання гіперінфляції найчастіше здійснюється проведенням грошової реформи. Вона може здійснюватися за допомогою нуліфікації, девальвації, дефляції. Найчастіше використовується нуліфікація, ревалоризації і реставрації, девальвації, дефляції. Найчастіше використовується нуліфікація знецінених грошей. Вона означає ліквідацію старих грошових знаків, вилучення їх з обігу і випуск нових грошових знаків, як правило, в меншій кількості.

Протилежним нуліфікації є метод стабілізації валюти з допомогою ревалоризації і реставрації. Ревалоризація означає процес відновлення до інфляційної вартості паперових грошей з метою стабілізації і підвищення курсу валюти. У її здійсненні провідним є поступове формування рівноваги $T=G$, досягнення якої є умовою реставрації валюти, тобто відновлення обміну паперових грошей на золото за мінімальною їх вартістю. Після цього необхідно відновити до інфляційну купівельну спроможність грошей та підвищити курс національної валюти щодо інших вільноконвертованих валют.

Широко використовується для стабілізації зміцненої грошової одиниці метод девальвації.

Девальвація проводиться шляхом законодавчого зменшення курсу валюти даної країни щодо ціни на золото, коштовностей та конвертованих валют. Водночас у країні реалізується цілий комплекс заходів для оздоровлення економіки і фінансів, спрямованих, перш за все, *на збільшення виробництва високоякісних, конкурентоспроможних товарів.*

Стабілізацію валюти можна розпочати також із проведення традиційної політики *дефляції*. Вона означає вилучення з обігу певної частини надлишку паперових грошей. Супроводжується вона також комплексом заходів оздоровлення економіки і фінансів, що виражається в реформі податкової системи, скороченні обсягів кредитів тощо.

Отже, методи подолання інфляції різноманітні. Вони можуть стати основою проведення грошової реформи, тобто повної або часткової заміни одних грошових знаків іншими. Потрібна науково обґрунтована грошова реформа, яка не підривала б, а посилювала довіру людей до держави. До того ж грошова реформа повинна супроводжуватись цілою системою економічних і фінансових заходів і проводитись в декілька етапів. Стабільною грошова одиниця України (гривня) буде тоді, коли вона забезпечуватиметься зростання виробництва високоякісних товарів, які будуть конкурентоспроможними на світовому ринку і забезпечать достатній обсяг резервних валют інших країн.

Отже, проведення грошова реформа передбачає стабілізацію економіки країни, її структурну перебудову, досягнення зростаючого виробництва високоякісної і конкурентоспроможної продукції, покращення господарського механізму, перехід до *соціально орієнтованої ринкової економіки.*

Тема 6. Ринок і механізм його функціонування

1. Поняття, функції і структура ринку
2. Ринкова рівновага і механізм її досягнення
3. Конкуренція і монополія

1. Поняття, функції і структура ринку

Існують такі типи економічних систем: традиційна, ринкова, командно-адміністративна (планова); змішана економіка (регульована ринкова економіка).

Практика свідчить про те, що в чистому вигляді ринкова економіка не існує ні в одній країні світу. Сучасний ринок як високорозвинений продукт цивілізації істотно відрізняється від ринку епохи вільної конкуренції, перш за все тим, що передбачає значною мірою гарантований збут товарів, а також активну фінансово-кредитну і грошову політику *держави, наявність*

системи соціального захисту малозабезпечених верств населення, тобто йдеться про змішаній економіці. Саме таку економіку і ми повинні створити в нашій країні.

1. Поняття ринку, його характерні риси та функції

Ринок виник одночасно з товарним виробництвом. Історичними умовами його виникнення є: суспільний поділ праці і відособленість товаровиробників.

Розвиток товарно-грошових відносин призвело до утворення в структурі суспільного виробництва сфери обігу і ринку як конкретної форми товарного обміну (товарний обмін – товарний обіг - ринок).

Отже, *ринок* — це обмін, організований за законами товарного виробництва і обігу. З давніх часів ринок визначається як місце торгівлі товарами. Отже для характеристики сучасного ринку мається на увазі, що ринок - це економічний простір (місце, територія, зона), на якому здійснюється обмін товарів і послуг.

Нарешті, *ринок* — це сукупність конкретних економічних відносин між продавцями і покупцями в процесі купівлі-продажу товарів і послуг.

Ядром (основою) ринкових відносин є відносини власності. У процесі купівлі-продажу здійснюється реалізація відносин власності, їх відтворення.

Ринкові відносини регулюються *об'єктивними законами*, зокрема, *законом вартості, законом попиту і пропозиції, законами грошового обігу.*

Сучасний ринок — це один з головних елементів складної системи господарювання, в якій тісно взаємодіють ринковий механізм і численні, передусім державні, регулюючі інститути. Він включає також стан суспільної свідомості (культуру, право, ідеологію).

Як бачимо, *ринок* — це комплексне поняття, яке охоплює одночасно сферу обміну товарів, економічний простір, де здійснюється цей обмін, систему товарно-грошових відносин, які складаються в процесі обміну товарів. На основі вищевикладених положень можна сказати, що ринок — це особлива соціально-економічна структура, основними функціями якої є обмін продуктами між відособленими товаровиробниками і реалізація зворотного зв'язку між виробництвом і споживанням.

Основні риси сучасного ринку: 1) повна самостійність ринкових суб'єктів (тобто вільне розпорядження своїм майном) продуктом, доходом своєї праці; 2) економічна самостійність і незалежність реалізується за рахунок різних форм власності; 3) «некоронований король» ринкової економіки — споживач. Правда в умовах сучасної ринкової економіки останнє слово не завжди залишається за покупцем і виробником, певний вплив має і держава; 4) ринкова економіка - це такий економічний лад, в якому господарські процеси регулюються цінами. Вільні ціни — це принцип ринкової економіки; 5) важливим фактором ринку є повноцінно діюча конкуренція.

Умови, при яких ефективно функціонує ринкова економіка:

- 1) повна економічна самостійність суб'єкта ;
- 2) вільні ціни;
- 3) розвиток підприємництва;
- 4) захист конкуренції.

Суб'єктами ринкових відносин є: держава, державні, кооперативні, приватні підприємства та їх об'єднання, спільні підприємства, іноземні фірми, організації та установи, громадяни.

Об'єктами цих відносин можуть бути продукти праці (засоби виробництва, предмети споживання, послуги, житло, наукові ідеї, інформація і т.д.), робоча сила, цінні папери (акції, облігації), валюта і т.д.

Структура ринку з точки зору об'єктів ринкових відносин

I) Історично першим виник ***ринок споживчих товарів і послуг*** для населення. Споживчий ринок задовольняє фізіологічні та соціальні потреби суспільства в матеріальних і духовних благах. Цей ринок можна поділити в свою чергу на *ринок продуктів харчування, одягу, житла, комунальних, транспортних, побутових, культурних послуг*.

II) ***ринок засобів виробництва*** сформувався пізніше, але отримав пріоритетне значення. Він складається з *ринку засобів праці (машин, устаткування, механізмів, пристроїв, будівельних споруд, виробничих комунікацій і т. д.) і ринку предметів праці (матеріалів, сировини, енергоресурсів, будівельних компонентів*. За термінологією підручника «економікс» (мікроекономіка та макроекономіка) цей ринок називається *ринок капіталу*.

III) ***ринок науково-технічних розробок та інформації*** (це продукти (ноу-хау), винаходи, патенти, ліцензії, проекти, різна наукова інформація. Цей ринок називають ринком інтелектуальної власності. Купівля-продаж різних нововведень і інновацій швидко поширюється у світі.

VI) ***фінансовий ринок*** складається з *ринку капіталів (інвестицій, кредитів, цінних паперів і валюти)*. Це складна і найважливіша сьогодні сфера специфічних економічних відносин з приводу купівлі-продажу фінансових ресурсів.

Ринок капіталів здійснює інвестиції (довгострокові вкладення) у виробничу і невиробничу сфери економіки. *Кредитний ринок* — це відносини між позичальниками і кредиторами. *Ринок цінних паперів* у вигляді акцій, ощадних сертифікатів, векселів та інших зобов'язань є прямим продовженням кредитного ринку, але має самостійні значення.

Ринок цінних паперів має 2 складові: первинний ринок (емісія цінних паперів, випуск їх в обіг) і *вторинний*, який займається перепродажем цінних паперів на фондовій біржі, через що ринок цінних паперів називають ще *фондовим ринком*.

Валютний ринок являє собою важливу сферу економічних відносин купівлі-продаж іноземних валют і платіжних документів (чеків, векселів, у валюті різних країн). На валютному ринку здійснюються операції зовнішньої торгівлі, інші розрахунки між країнами, міграції капіталів і т.д.

До ринкових відносин входять купівлі-продажу золота. У період золотого стандарту золото безпосередньо грало роль «грошей» і тому практично не продавалося і не купувалося. Після краху золотого стандарту (скасування вільного обміну на золото кредитно-паперових грошей) на нього була встановлена офіційна ціна і воно стало товаром ринку золота.

V) ринок праці (робочої сили) - це посередник між найманими працівниками та роботодавцями. На ринку праці узгоджується попит на робочу силу з її пропозицією, з метою досягнення рівноваги в цій сфері на основі державної політики, існуючого законодавства і механізму саморегулювання ринку.

Ринковий механізм функціонує, спираючись на свою інфраструктуру: товарні, фондові та валютні біржі, торгово-збутові фірми, банки. Рівень розвитку інфраструктури справляє безпосередній вплив на стан ринкових відносин. Крім функціональної структури ринку, розрізняють і територіальну. Це означає існування місцевого, національного (внутрішнього) та світового (зовнішнього) ринків.

Залежно від ринкової середовища або ступеня конкуренції економісти поділяють 4 ринкові ситуації або моделі ринку: 1) ринок чистої конкуренції; 2) чисту монополію; 3) монополістичну конкуренцію; 4) олігополію.

Ринок чистої конкуренції характеризується великою кількістю незалежних продавців, які виробляють стандартну продукцію. Продавець не може встановити ціну більше, ніж ринкова, тому що покупець вільно купує необхідний товар за ринковою ціною.

Чиста монополія — це ринок, де одна фірма є єдиним продавцем продукту або послуги. Тут відсутня заміна продукції. Ціни встановлює сам монополіст.

Монополістична конкуренція характеризується порівняно великою кількістю виробників, які виробляють диференційований продукт, тобто різні види даного продукту (повний асортимент легкових автомобілів, металорізальних верстатів та інші) продаж товарів здійснюється не за однією ціною, а в широкому діапазоні цін, так як покупцям пропонують різні варіанти одного виду товару. У боротьбі за гроші покупець продавець застосовує різні методи впливу на покупця: тут грає важлива роль не тільки ціна, але можливість виділитися серед своїх конкурентів рекламою, маркою, поліпшеними методами реалізації готової продукції.

Олігополія відрізняється невеликою кількістю продавців на ринку будь-якого товару, тому при визначенні цін і обсягів виробництва виробник стежить за своїми конкурентами (при встановленні цін можлива змова між ними). Тут розгортається боротьба за якість товарів і послуг, боротьба за

престиж. Ця модель ринку характерна для таких великих підприємств, які існують наприклад, у важкій промисловості, машинобудуванні, металургії, літакобудуванні.

2. Ринкова рівновага і механізм її досягнення

Ринок є з в'язучою ланкою між виробництвом і споживанням, засобом забезпечення пропорційності структури виробництва і структури суспільних потреб. Адже *попит* — це представлена на ринку потреба в товарах і послугах. Він відображає обсяг і структуру суспільних потреб, які підлягають задоволенню, але не всі потреби, а лише ті, які забезпечені грошми, тобто *платоспроможний попит*. *Пропозиція* — це сукупність товарів, які вже є на ринку або можуть бути доставлені на нього. *Вона не тотожна виробництву*. Попит і пропозиція знаходяться під впливом багатьох факторів.

Одним із найважливіших з них є *коливання цін*. Знання залежності попиту і пропозиції від ціни, а також ціни від попиту і пропозиції дозволяє зрозуміти, як досягається ринкова рівновага, як формується ціна рівноваги. Покупці виходять на ринок з певною сумою грошей, що призначена для придбання товарів. При цьому, природно, вони хотіли б придбати товар дешевше, в той час, як продавці намагаються продати товар дорожче. Але ринкова ціна не може піднятися вище від так званої *ціни попиту*. Цей термін означає *гранично допустиму ціну, за яку споживачі готові купити товар*.

Існує взаємозв'язок між ціною попиту і кількістю продукції, що реалізується: чим менше останньої, тим більшу ціну покупець готовий за неї заплатити і, навпаки, якщо ціна попиту висока, то покупців виявляється мало, а обсяг продажу незначним. При зниженні ціни попиту товар стає більш доступним, росте число покупців і кількість продажів. Ця залежність між ціною і кількістю купленого товару отримала назву «крива попиту».

Вона характеризує *ринкову поведінку споживача*. (див. графік 1.)

Ця крива є графічним виразом *закону попиту*, який виражається в наступній математичній (функціональній) залежності: $P_o = f(C)$. *Чим вища ціна попиту, тим менший попит на нього*.

Така залежність характерна для основної маси товарів, але є й інші випадки (див. графік 2).

Цей графік показує зв'язок між ціною і попитом, коли останній зростає із зростанням цін. Він зустрічається дуже рідко — серед певних малих груп покупців: так званий «ефект сноба» (від англ. «snob» — людина, що претендує на вишукано витончений смак, бажання продемонструвати своє багатство).

Має місце також залежність між попитом і ціною, яка зображена на графіку 3. Цей функціональний зв'язок показує, що є *випадки коли попит має тенденцію залишатись незмінним при зміни цін*. Наприклад, споживач буде купувати сіль, ліки та деякі інші товари, якою б високою ціна на них не була.

Це так званий *нееластичний попит*, який не змінюється у відповідь на коливання цін.

Мірою такої зміни служить *коефіцієнт еластичності попиту*, що характеризується як *відношення росту обсягу попиту до росту цін (в %)*. Для різних товарів цей коефіцієнт *неоднаковий*. Він, зокрема, може залежати від ступеня тим чи іншим товаром, від наявності на ринку взаємозамінюваних товарів і т.п.

Якщо, наприклад, ціни на хліб і м'ясо знизяться у 2 рази, то попит на м'ясо може зростати навіть у більшій мірі, а на хліб, очевидно знизиться.

Не менш важливо проаналізувати ринкову ситуацію з боку продавця (носія пропозиції).

Крива пропозиції (графік 2) характеризує зв'язок між ціною і тією кількістю продукції, яку виробники бажають виготовити і продати на ринку. *Крива пропозиції* показує поведінку виробника (продавця) : при низькій ціні продавець запропонує менше товару або взагалі може його притримати, при високій — винесе на продаж більше товару. *Але ринкова ціна не може опуститися нижче від ціни пропозиції — гранично мінімальної ціни, за якою продавці готові продавати свої товари, оскільки виробництво і реалізація будуть неефективними.*

Крива пропозиції є графічним виразом закону пропозиції. він характеризує наступну функціональну залежність пропозиції від ціни:

$P = f(C)$. Чим вище ціна товару, тим у більшій мірі зростає його пропозиція з боку продавця. І навпаки, чим вища пропозиція, тим нижча ціна. *Ступень зміни обсягу пропозиції відповідно до збільшення (чи зменшення) ціни характеризується еластичністю пропозиції. Мірою такої зміни служить коефіцієнт еластичності (відношення росту обсягу пропозиції (в %) до росту цін (в %).*

На графіку 1 точка перетину кривих попиту і пропозиції (T) відображає рівновагу ринку (попит і пропозиція збігаються, а значить, і збігаються інтереси виробників і споживачів). В цьому випадку ринкова ціна виступає як ціна ринкової рівноваги — тобто такий рівень ціни, при якому урівноважуються попит і пропозиція.

При більш високій ціні виникає надлишок пропозиції над попитом, посилюється конкуренція серед продавців, у результаті чого ціна знижується. В умовах, коли ціна нижча від ціни ринкової рівноваги, попит перевищує пропозицію, виникає конкуренція серед покупців, що викликає підвищення цін. В результаті при вільній ринковій конкуренції ринок прагне до рівноваги, а ринкова ціна — до ціни рівноваги.

Із зміною попиту і пропозиції дією різних факторів, наприклад, рівня доходу сімей чи цін на товари — замітники або комплементарні (взаємопов'язані) товари, точка рівноваги і ціна рівноваги змінюються відповідно. Значення останньої дуже велике: ринкова ціна, врівноважуючи попит і пропозицію, свідчить про досягнення найбільшої ефективності ринкової економіки (виробляється рівно стільки, скільки необхідно на цей

момент , а значить, задовольняються всі наявні потреби і не витрачаються марно трудові, матеріальні і фінансові ресурси).

Рух цін під впливом попиту і пропозиції є основою, вихідним моментом дії ринкового механізму регулювання суспільного відтворення. Об'єктивні умови ринкового господарства (повна громадська відособленість кожного виробника, його повна залежність від кон'юнктури ринку, боротьба за купівельний попит) неминуче породжують конкуренцію).

3. Конкуренція і монополія

Економічна конкуренція - це боротьба суб'єктів ринку за перевагу споживачів з метою отримання найбільшого прибутку. Конкуренція є необхідною і найважливішим елементом ринкового механізму.

Вона виступає в якості сили, забезпечує взаємодію попиту та пропозиції, врівноважує ринкові ціни.

Конкуренція дуже сильно залежить від кількості виробників-продавців і покупців. Вона розгортається серед продавців, які хочуть продати свій товар дорожче. У цій боротьбі перемагають ті з них, хто збуває товар дешевше, щоб стимулювати купівельний попит, *але продає більше.*

Теоретично виділяють *досконалу і недосконалу конкуренцію.*

Приблизно до середини ХІХ ст. для економіки західноєвропейських країн була характерна *досконала (вільна) конкуренція, що визначалося невеликими розмірами підприємств і багато численністю виробників на ринку.*

Але з другої половини ХІХ ст. ситуація починає змінюватися: бурхливий розвиток виробництва, пов'язане з швидким зростанням капіталомістких галузей важкої промисловості, залізничним будівництвом, переходом до використання у виробництві електричної енергії, призвело до утворення *великих і надвеликих за масштабами ХІХ в. підприємств.*

Ці процеси призвели до *істотної зміни конкурентної боротьби на ринках. Поряд з вільною досконалою конкуренцією з'явилися її нові види і, перш за все, конкуренція недосконала.*

Вільна конкуренція передбачає велику кількість виробників-продавців на ринку, і ніхто з них не в силах впливати на ринкові ціни.

Недосконала конкуренція виникає в тому випадку, якщо кілька великих фірм виробляють більшу частину товару даного виду і контролюють ціни на ринку.

Існує також *цінова і нецінова конкуренція.* Це означає, що суперництво ведеться не за рахунок зниження цін, а на *основі технічної переваги, високої якості і надійності виробів, ефективних методів збуту, розширення видів послуг, гарантій, умов оплати і т.д.*

У боротьбі за покупця застосовується *диференціація продуктів.* *Нецінова конкуренція істотно змінює ринковий механізм.* Адже залежно від гостроти конкуренції і боротьби збільшуються або зменшуються витрати

фірм на підвищення якості продукції, обслуговування покупців, рекламу і тощо. Методи нецінової конкуренції передбачає наявність значних коштів, що недоступно слабким фірмам. Тому невід'ємним елементом сучасних ринкових відносин є маркетинг, метою якого є створення умов для найкращого пристосування виробництва до вимог ринку, тобто виробляти саме те, що потрібно споживачам.

Конкуренція і монополія — явища взаємозв'язані: конкуренція породжує монополію, а монополія загострює конкуренцію.

Поняття чистої монополії є абстракцією. Існує трохи продуктів, у яких немає замінників. Рідко зустрічається, коли на національному чи світовому ринку є тільки один продавець. Чиста монополія частіше характерна для локальних ринків, ніж для загальнонаціональних.

Можна виділити наступні типи монополій:

1) *природна монополія* — це монополія зумовлена тим, що в галузі діє одна, а не кілька конкуруючих фірм;

2) *випадкова монополія* — виникає в результаті тимчасового перевищення попиту над пропозицією даного продукту. Носить тимчасовий характер;

3) *штучна монополія* — виникає внаслідок обмежень на випуск даного виду продукції з боку держави.

Основними формами монополістичних об'єднань є:

1) *картель* — об'єднання ряду підприємств галузей, що передбачає угоду з приводу встановлення монополією високих цін, розмежування ринків збуту, встановлення певного обсягу виробництва для всього картелю в цілому і для його членів зокрема. Виробнича та комерційна самостійність підприємств, що входять до картелю, зберігається;

2) *синдикат* — об'єднання підприємств, що передбачає втрату його членами комерційної самостійності; реалізація продукції здійснюється єдиним збутовим центром синдикату;

3) *трест* — об'єднання підприємств з повною втратою самостійності вхідних у нього підприємств;

4) *концерн* — об'єднання підприємств шляхом встановлення фінансового контролю над ними за допомогою покупки контрольного пакету акцій; входять у концерн, формально зберігають юридичну самостійність.

Конкуренція і монополія взаємопов'язані між собою. Конкуренція породжує монополію, а монополія послаблює конкуренцію.

Надмірна монополізація ринку має негативні наслідки, тому в багатьох країнах існує антимонопольне законодавство, яке ставить певні межі монополізації. Так, перший такий законодавчий акт з'явився у США в 1890 р. В кінці 60-х років антимонопольне законодавство було створено в більшості розвинутих країн.

Основні риси монополії:

1) Монополія — це велика корпорація, яка займає провідне становище у певній сфері національного господарства. Наприклад, «Дженерел- Моторс», «Кока-Кола», «Ерпсон» і т.д.

2) Монополія — поведінка фірми, що виробляє основну масу продукції певного виду. У цьому випадку це може бути невелике підприємство. І, навпаки, велика фірма може не бути монополістом.

Монополії мають мінуси та плюси :

«Недоліки, мінуси монополії»:

1) монополія встановлює високі ціни;

2) Чи не прагне впроваджувати нові продукцію та технологію.

«Плюси»

1) Висока якість продукції, що і дозволило їй стати великим монополістом;

2) тільки велика фірма може володіти достатніми засобами для проведення наукових досліджень і розробок.

3) вона має резерв капіталу або потенціал, що дозволяє їй триматися «на плову» пережити важкі часи (криза). Тому монополія - це опорні вузли всієї конструкції національного господарства.

Уряди країн з розвиненою ринковою економікою намагаються в якійсь мірі протистояти монополізму, підтримуючи і заохочуючи конкуренцію.

Тема 7. Ринкова інфраструктура

1. Поняття, суть і функції ринкової інфраструктури
2. Види банків і їх діяльність. Банківська система України.
3. Товарна біржа , її суть та види
4. Фондова біржа. Біржа праці та її функції

1. Поняття і суть ринкової інфраструктури

Однією із важливих умов функціонування ринку є наявність добре розвинутої ринкової інфраструктури. Від того, наскільки добре вона розвинута , залежить в кінцевому підсумку і ефективність функціонування ринкової економіки.

Інфраструктура (від лат. *infra* — нижче, під і *structura* — споруда, будова) термін, який з'явився в економічній літературі в кінці 40 –х років нашого століття для позначення комплексу галузей господарства, що обслуговують промисловість і сільськогосподарське виробництво. Інфраструктура — сукупність галузей і підприємств, занятих обслуговуванням суспільного виробництва. Розрізняють виробничу і невиробничу (соціальну) інфраструктуру.

Під інфраструктурою ринку розуміють систему державних, приватних і суспільних інститутів (організацій, установ), що обслуговують інтереси суб'єктів ринкових відносин і забезпечують їх ефективну взаємодію.

Основні функції ринкової інфраструктури полягають в тому, що вона через свої елементи здійснює правове і економічне консультування підприємців і захист їх інтересів у державних і приватних структурах; забезпечує фінансову підтримку, кредитування, включаючи лізинг, аудит, страхування нових господарських формувань тощо; сприяє матеріально-технічному забезпеченню і реалізації продукції підприємств; регулює рух робочої сили; створює необхідні умови для ділових контактів підприємців; здійснює маркетингове, інформаційне та рекламне обслуговування та ін.

Елементи ринкової інфраструктури

Ці функції реалізуються відповідні елементи ринкової інфраструктури, які можна згрупувати у такі три блока:

організаційно-технічна інфраструктура, куди входять товарні біржі і аукціони, торгові доми і торгові палати, холдингові і брокерські компанії, інформаційні центри і ярмарки, пункти прокату і лізингу, державні інспекції, різного роду асоціації підприємців і споживачів, транспортні комунікації і засоби оперативного зв'язку;

фінансово-кредитна інфраструктура ринку, куди входять банки, фондові і валютні біржі, страхові та інвестиційні компанії, фонди профспілок та інших громадських організацій, тобто усі ті, хто може займатися мобілізацій тимчасово вільних грошових ресурсів, перетворює їх у кредити, а потім — і в капіталовкладення;

організаційно-дослідна інфраструктура включає наукові інститути, що вивчають ринкові проблеми, інформаційно-консультаційні фірми, аудиторські організації, спеціальні учбові заклади.

2. Види банків і їх діяльність

Немає необхідності доводити, що розвинута ринкова економіка не може існувати без відповідних видів банків. Згідно із Законом України «Про банки і банківську діяльність» банки — це установи, функцією яких є кредитування суб'єктів господарської діяльності та громадян за рахунок залучення коштів підприємств, установ організацій, населення та інших кредитних ресурсів, касове та розрахункове обслуговування народного господарства, виконання валютних та інших банківських операцій.

В економіці кредитно-банківська система представлена різноманітними банками та іншими кредитно-банківськими установами. В організаційному аспекті банківська система є сукупністю взаємопов'язаних і взаємодіючих банків, кожний із яких виконує функції, що впливають з його призначення.

Емісійний банк (центральний банк) — має монопольне право на випуск (емісію) банківських білетів (грошових знаків, банкнот). Основним його

завданням є проведення державної політики в галузі грошового обігу, кредиту і розрахунків, регулювання діяльності всієї банківської системи, здійснення функцій центральної системи. Цей банк, як правило, націоналізований і його прийнято називати Державним Національним або Центральним банком.

Комерційний банк — найбільш універсальний тип банку, який займається широким колом операцій, в тому числі наданням кредитів промисловим, торговельним та іншим підприємствам переважно за рахунок коштів, залучених у вигляді депозитів (вкладів). Ці банки здійснюють також різноманітні комерційні послуги і операції. Інвестиційні банки спеціалізуються на фінансуванні і довго строковому кредитуванні різноманітних підприємств і цілих галузей. Розрізняють фінансові інвестиції, які здійснюються шляхом купівлі банком цінних паперів, тобто вкладення шляхом вкладення грошей в цінні папери, і «реальні» інвестиції, що здійснюються шляхом вкладення капіталу в промисловість, будівництво, сільське господарство та ін., тобто в об'єкти виробничої і невиробничої сфери.

Іпотечні банки спеціалізуються на тому, що надають довгострокові позики під заставу нерухомості.

Інноваційні банки здійснюють кредитування (в основному венчурні, тобто зв'язані з певним ризиком) на всіх етапах і стадіях інноваційного процесу створення та впровадження різних нововведень і науково-технічних розробок.

Ощадні банки — це фінансово-кредитні установи для залучення вільних коштів населення, зберігання заощаджень, здійснення безготівкових розрахунків надання населенню кредитів, проведення розрахунково-грошових операцій щодо обслуговування населення, включаючи операції з цінними паперами.

Значну роль у світі відіграють *міжнародні банки, міждержавні банки*, в тому числі Міжнародний банк реконструкції і розвитку, банк міжнародних розрахунків, міжнародний банк економічного співробітництва, європейський інвестиційний банк та ін.

Банковська система України є дворівневою і складається з Національного банку України та системи комерційних банків різних видів і форм власності.

Згідно із Законом «Про банки і банківську діяльність» вони є юридичними особами, економічно самостійними і повністю незалежними від виконавчих та розпорядчих органів державної влади.

Національний банк є центральним банком країни, її емісійним центром, що проводить єдину державну політику в галузі грошового обігу, кредиту, зміцнення грошової одиниці, організовує міжбанківські розрахунки, координує діяльність банківської системи в цілому тощо. Йому належить монопольне право на випуск грошей в обіг, а також випуск національних грошових знаків. Національний банк створює державну скарбницю країни,

організовує її діяльність, зберігає резервні фонди грошових знаків, дорогоцінні метали та золото, валютні запаси.

3. Товарна біржа , її суть та види

У класичному розумінні , біржа — це , по-перше, місце, де регулярно в один і той же час здійснюються торги певними товарами . По-друге, це об'єднання торговців або біржових посередників , які спільно оплачують витрати на організацію торгів, установлюють правила торгівлі, визначають санкції за їх порушення. Сенс такого об'єднання в тому, що воно дозволяє швидше і з меншими витратами продати і купити товар, полегшує і спрощує процес торгівлі. В результаті цього біржа — це особливий ціноутворюючий механізм.

З розвитком біржової торгівлі виділилась особлива група так званих «біржових товарів». Це якісно однорідна продукція, яка користується масовим попитом і окремі партії якою взаємозамінні з точки зору споживачів. До біржових товарів сьогодні відносяться , зокрема , зернові і олійні культури, кава, нафта, кольорові метали.

В Законі України « Про товарну біржу» дається таке визначення : « Товарна біржа є організацією , що об'єднає юридичних і фізичних осіб, які здійснюють виробничу і комерційну діяльність, і має за мету надання послуг в укладанні біржових угод, виявлення товарних цін , попиту і пропозиції товарів, вивчення , упорядкування і полегшення товарообігу і пов'язаних з ним товарних операцій». Згідно із Законом товарна біржа діє на основі самоврядування , господарської самостійності, є юридичною особою, має відокремлене майно , самостійний баланс, власний розрахунковий , валютний та інші рахунки в банках, печатку із зображенням свого найменування.

Існує тип товарної біржі — ф'ючерсна біржа, це ринок прав на товар, а не ринок реального товару. Перші ф'ючерсні біржі виникли у другій половині ХІХ ст. В Чикаго була створена перша у світі ф'ючерсна біржа зернових товарів.

На біржах укладають два основних види угод : угоди на реальний товар і термінові (ф'ючерсні угоди). Угоди на реальний товар завершуються переходом від продавця до покупця тобто здаванням – прийняттям реального товару на одному із біржових складів. Угоди на реальний товар залежно від терміну поставки діляться на угоди з негайної поставкою і угоди з поставкою в майбутньому.

Угоди з негайною поставкою називають угодами на наявний товар («кеш) або « спот»). Угоди на товар з поставкою в майбутньому називають угодами на строк, або *форвард*. Ці угоди передбачають поставку продавцем реального товару за ціною , яка зафіксована в контракті на момент його підписання , і в строк ,обумовлений контрактом. Тривалість цього строку встановлює біржа.

Термінові (ф'ючерсні) угоди на відміну від угод на реальний товар не передбачає зобов'язання сторін поставити або прийняти реальний товар в строк, обумовлений контрактом , а передбачає купівлю і продаж прав на товар (паперові операції). Результатами таких угод є не передача реального товару , а виплата або одержання різниці між ціною день його виконання. При операціях на строк одна сторона завжди виграє, а інша — програє. Для прискорення цих операцій і полегшення ліквідації контрактів , а також для спрощення розрахунків за ними, біржами розроблені повністю стандартизовані форми ф'ючерсних контрактів.

Спекулятивні операції здійснюються на біржі з метою одержання прибутку від купівлі-продажу біржових контрактів у результаті різниці між ціною біржового контракту в день його укладання і ціною в день його виконання.

Учасниками біржових операцій можуть виступати торговельні фірми, торговельні фірми, промислові фірми, плантаційні фірми і власники елеваторів, фірми з переробки сировини, брокери або маклери.

Брокери — це посередники при укладенні угоди між покупцями і продавцями товарів, цінних паперів, валюти та інших цінностей на фондових біржах, валютних, страхових і фрахтових ринках. Діють за дорученням і за рахунок своїх клієнтів, одержуючи за посередництво певну плату брокеридж.

В сучасних умовах основну частину посередницьких операцій здійснюють великі брокерські фірми з розгалуженою мережею філій, що мають тісні зв'язки з банками. Існують різні категорії брокерів: біржові, страхові, позичкові, валютні та ін.

4. Фондова біржа. Біржа праці та її функції

Фондова біржа — організований ринок цінних паперів, що виконує функцію мобілізації грошових засобів для довгострокових інвестицій в економіку та для фінансування державних програм.

Цінні папери — документи, що виражають майнові (боргові) зобов'язання.

Види цінних паперів

Акції — цінні папери, випущені акціонерними товариствами, які засвідчують вкладення певної кількості капіталу і дають право їхньому власникові на отримання певного доходу (дивіденду) з прибутку акціонерного товариства.

Облігація — документ, що засвідчує передачу грошей у борг на певний строк із правом отримання щорічного фіксованого доходу та зобов'язання про повернення суми боргу у визначений строк.

Вексель — письмове боргове зобов'язання за встановленою законом формою, яке видається позичальником (боржником, векседавачем) кредитору (векселеотримувачу), що надає останньому право вимагати від боржника повернення зазначеної у векселі суми в певний строк.

Варрант — цінний папір, що випускається разом з облігацією чи привілейованою акцією і дає її власникові право на додаткові пільги у визначений час.

Ваучер — майновий купон, що випускається в процесі приватизації державного майна для придбання акцій підприємств, які підлягають приватизації.

На первинному ринку цінних паперів відбувається розміщення щойно випущених цінних паперів. Емітентами можуть бути: державні органи влади різних рівнів, підприємства, організації, іноземні юридичні особи.

Вторинний ринок цінних паперів забезпечує перепродаж раніше випущених цінних паперів через фондову біржу і позабіржовий оборот. Громадяни та юридичні особи, що купують цінні папери від свого імені за свій рахунок, є **інвесторами**.

Біржа праці — державна структура, яка опосередковує стосунки між роботодавцями та найманою робочою силою.

Функції служби зайнятості (біржі праці):

- Вивчення та прогнозування ситуації на ринку праці;
- Організація громадських робіт;
- Організація перекваліфікації кадрів за вимогами ринку;
- Виплата допомоги з безробіття; відшкодування (часткове) витрат, пов'язаних зі зміною місця роботи.

Модуль 3. Теоретичні проблеми мікроекономіки

Тема 8. Економічні основи функціонування підприємства. Підприємництво.

1. Підприємств і їх основні види
2. Підприємництво, його умови та організаційні форми
3. Економічні основи функціонування фірми (підприємства). Капітал як економічна категорія.
4. Кругооборот капіталу та його стадії.
5. Витрати та доходи підприємства

1. Підприємства і їх основні види

Внаслідок суспільного поділу праці народне господарство будь-якої країни поділяється на окремі сфери (матеріального та нематеріального виробництва), галузі. Кількість галузей залежить від глибини суспільного поділу праці. У колишньому СРСР налічувалося до 400 галузей народного господарства. У кожній галузі діють найрізноманітніші підприємства.

Як у первинній ланці народного господарства, на підприємстві зосереджена певна сукупність продуктивних сил (засобів праці, працівників, землі, сировини та ін..) та відносини економічної власності. Останні функціонують з приводу привласнення наявних на підприємстві об'єктів власності, обміну товарів і послуг з іншими підприємствами та розподілу створеного працівниками необхідного і додаткового продукту. Суб'єктами відносин власності є саме підприємство як юридична особа, його працівники. Кожне підприємство вступає у відносини з іншими підприємствами (купуючи комплектуючі вироби, сировину, надаючи й отримуючи послуги), державою (сплачуючи податки до бюджету та ін.), банками (отримуючи кредити та сплачуючи відсотки за ними).

Підприємство — ланка народного господарства, яка забезпечує виробництво основної маси товарів і послуг, здійснює науково-дослідницьку і комерційну діяльність з метою привласнення доходу (прибутку).

На підприємстві відбувається одиничний поділ праці. Залежно від технологічного процесу виробництва, розміру підприємства функціонують основні, допоміжні цехи, дільниці, різні служби, відділи. Одиничний поділ праці між працівниками здійснюється за професіями, спеціальностями. Підприємство вступає у відносини кооперації, спеціалізації, комбінування з іншими підприємствами, тобто є важливою ланкою техніко-економічних відносин. Так, підприємства України мали постійні господарські зв'язки з 33 тис. підприємства інших республік СРСР.

На підприємствах відбувається поєднання працівників із засобами виробництва, від характеру якого значною мірою залежить тип підприємства. Якщо, наприклад, засоби виробництва належить типу підприємства. Якщо, наприклад, засоби виробництва належить окремому власнику або групі власників і працівники наймаються на умовах продажу робочої сили на певну заробітну, такі підприємства є *капіталістичними*. Якщо засоби виробництва викупили працівники, як це зроблено

Отже, основним критерієм розмежування підприємств є *тип власності на засоби виробництва, відповідно до якого в Україні виокремлюють такі основні види підприємств:*

- *державні підприємства* — засновані на державній формі власності. Оскільки вона поділяється на загальнодержавну та комунальну, відповідно виділяють загальнодержавні та комунальні підприємства;
- *колективні підприємства* — засновані на власності трудового колективу. Вони поділяються на колективні трудові підприємства, кооперативні, підприємства громадських організацій та ін.;

- *приватнокапіталістичні підприємства* засновані на власності окремої особи (капіталіста), яка наймає робочу силу;
- *колективні капіталістичні підприємства* — засновані на власності кількох власників капіталу, які наймають робочу силу;
- *індивідуальні підприємства* — засновані на приватній власності фізичної особи та її особистій праці;
- *сімейні підприємства* — засновані на праці членів однієї сім'ї;
- *спільні підприємства* (або змішані) — засновані на поєднанні різних форм власності, в тому числі із залученням іноземного капіталу.

За правовим критерієм виокремлюють договірні товариства, товариства з обмеженою відповідністю, відкриті та закриті акціонерні компанії та ін.

Договірне (повне або змішане) товариство засновують юридичні та фізичні особи, які не об'єднують свої капітали і не створюють нової юридичної особи, зберігають господарську та юридичну самостійність, мають самостійні баланси тощо. Учасники договірного товариства на підставі договору про спільну діяльність передають спільне майно в управління одного з них. Учасники такого товариства поділяються на дійсних членів (які є рівноправними) і членів-власників (які мають лише дорадчий голос).

Товариство з обмеженою відповідальністю створюється шляхом об'єднання пайових внесків, і відповідно до їх величини розподіляється прибуток. Члени цього товариства відповідають за зобов'язаннями підприємства лише розміром вкладеного у пай капіталу.

Діяльність підприємства будь-якого виду нерозривно пов'язано і підприємництвом.

Товариство з необмеженою відповідальністю — це спілка, учасники якої відповідають усім майном або виступають як солідарні боржники щодо зобов'язань товариства.

2. Підприємництво, його умови та організаційні форми

Підприємництво — особливий вид виробничої, комерційної, посередницької діяльності. У Законі України «Про підприємництво» останнє визначається як самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик діяльність з виробництва продукції, надання послуг і зайняття торгівлею з метою одержання прибутку. Нерідко підприємництво називають бізнесом. Ці поняття близькі, хоч і не тотожні.

Бізнес (від англ. business — комерційна діяльність, діло, заняття) являє собою будь-яка господарська діяльність, що має метою отримання прибутку або дає іншу вигоду.

Підприємництво — це такий вид бізнесу, який пов'язаний із виробництвом товарів, наданням послуг, створенням на себе особистого

ризик. Сучасна економічна наука визначає підприємництво як особливий вид діяльності, в основу якого покладені такі ознаки: свобода вибору напрямів і методів діяльності, самостійність у прийнятті рішень, орієнтація на досягнення комерційного успіху, відповідальність, активний пошук, *інноваційний характер діяльності*.

Підприємництво — не лише особливий вид діяльності, а й певний стиль і тип господарської поведінки, для якої характерне організаційно-господарство *новаторство*, знаходження нових більш ефективних способів використання ресурсів, гнучкість, постійна *оновлюваність*. Об'єктами підприємницької діяльності можуть бути виробництво певних матеріальних благ, надання послуг виробничого і невиробничого характеру, реалізація виробленої продукції, фінансово-кредитні, біржові, страхові операції та операції з нерухомим майном, інші, не заборонені законом види діяльності.

Основними суб'єктами підприємницької діяльності можуть бути держава, об'єднання виробників, окремі особи. Законодавство України забороняє займатися підприємницькою діяльністю таким категоріям громадян: військовослужбовцям, посадовим особам органів прокуратури, суду, державної безпеки і управління, які здійснюють контроль за діяльністю підприємств і організацій.

Основними функціями підприємницької діяльності є:

Ресурсна (формування і ефективне використання трудових, матеріальних та інформаційних ресурсів) ;

Організаційна (організація виробництва , збуту, реклама, маркетингу та інших господарських справ) ;

Творча (новаторські ідеї, вміння ризикувати, використання ініціативи).

Для розгортання підприємницької діяльності потрібні певні умови.

1. Серед них слід виділити стабільність державної економічної і соціальної політики економічно обґрунтований податковий режим, що забезпечує ефективне функціонування діючих підприємств і відкриття нових;
2. наявність розвинутої інфраструктури підприємництва (інноваційних та консультаційних центрів для підготовки підприємств) тощо.

Законом України « Про підприємство» сформульовані такі *принципи підприємства* :

- вільний вибір діяльності;

- залучення на добровільних засадах до здійснення підприємницької діяльності майна та коштів юридичних осіб і громадян;
- самостійне формування програм, вільний вибір постачальників і споживачів виготовленої продукції, встановлення цін, відповідно до законодавства;
- вільне розпорядження прибутком, що залишається після внесення платежів, установлених законодавством ;
- самостійне здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності;
- використання будь – яким підприємцем належної йому частини валютної виручки на свій розсуд.

Залежно від змісту діяльності розрізняють такі *види підприємництва* :

Виробниче підприємництво товарів, послуг інформації, духовних цінностей. До виробничого підприємництва належить агрофірма і перукарня, ліцей і машинобудівний завод. Функція виробництва в цьому підприємстві — головна

Комерційне підприємство своїм змістом має здійснення операцій і угод з купівлі-продажу або перепродажу товарів і послуг. Представниками комерційного підприємства є різні торговельні організації, що продають предмети споживання та засоби виробництва.

Посередницьке підприємство знаходить свій прояв у діяльності , яка з'єднує зацікавлені у взаємній угоді сторони. За надання послуг підприємець отримує дохід. Посередницькі фірми можуть надавати інформаційні, консультаційні , маркетингові послуги.

Фінансове підприємство — це, по суті різновид комерційного. Об'єктом купівлі – продажу тут є гроші, валюта, цінні папери.

Страхове підприємництво — це особлива форма фінансового підприємництва. Його спеціалізація полягає у тому, що підприємець отримує страховий внесок , який повертається тільки при настанні застрахованого випадку. В умовах ринку страхове підприємництво захищає бізнес і населення , а також забезпечує прибуток.

Фірма — організаційна структура бізнесу.

Фірма — основна організаційно-економічна ланка ринкової економіки. Вона визначає ділову активність національного господарства, є опорою підприємництва. Рушійною силою бізнесу, генератором ідей, місцем освоєння і впровадження досягнень НТП.

Сучасна фірма — це організаційна структура бізнесу, підприємницька одиниця у всіх сферах економіки, яка володіє економічною і юридичною

самостійністю. Це складний багатогалузевий комплекс промислових, торгових і фінансових підприємств національного і міжнародного рівня.

У світі офіційно здійснює свою діяльність приблизно 50 млн. фірм, які представлені різноманітними підприємницькими структурами. Слід підкреслити, що 90 % усіх фірм відноситься до малого і середнього бізнесу.

Найбільш типовими формами малого бізнесу стали системи *франчайзингу* (від franchise — пільговий) і *венчурного* (від venture — ризикувати) підприємництва.

Франчайзинг являє собою систему дрібних фірм, які укладають контракти на право користуватися фабричною маркою фірми і дозвіл на діяльність на певній території і в певній сфері. Вони мають певні пільги , а саме : знижки на ціни, допомогу у придбання обладнання , кредитах і т.д. Дрібні фірми реалізують продукцію великих компаній і мають ряд торгових переваг.

Венчурна фірма — це така організація яка займається розробкою наукових досліджень для їх подальшого розвитку і завершення . До наважливих видів венчурних фірм у сфері науково-технічної діяльності належать: впроваджувальні, які спеціалізуються на практичному освоєнні науково-технічних розробок; дослідні , діяльність яких поширюється на стадію дослідження і розробок; обслуговуючі, які здійснюють технічне обслуговування. Ризиковані підприємства не повертають вкладені в них кошти і не виплачують відсотки на них. Зате інвестор має права на всі запатентовані і незапатентовані інновації «ноу-хау»

4. Розподіл виробничих фондів на основні та оборотні відносяться тільки до виробничих, грошові та товарні фонди такого розподілу не мають. Амортизація. Фізичне та моральне зношування виробничих фондів.

В економічному значенні фізичне зношення є процесом перенесення вартості на готовий продукт у тій середній мірі, в якій основний капітал втрачає свою споживну вартість.

Час обороту виробничих фондів складається з *часу виробництва і часу обігу*.

I. Час виробництва складається з 1) часу знаходження сировини, матеріалів та обладнання у виробничих запасах; 2) робочого періоду, протягом якого предмети праці перетворюються людиною і 3) часу впливу на продукт без участі людини (коли бродить вино, росте пшениця і т.д .), 4) часу перерв (відповідно до режиму робочого дня, перерви між змінами, вихідні дні). Скорочення часу знаходження сировини, матеріалів та обладнання у виробничих запасах, часу перерв, перехід до нових технологій, які дозволяють підприємству значно скоротити час виробництва.

II. Час обігу - це час, який витрачається на купівлю засобів виробництва і забезпечення виробництва робочою силою. А також час на реалізацію товару.

5. Витрати і доходи підприємства

Будь-яке виробництво пов'язане з витратами. Необхідно розрізнити поняття «затрати» і «витрати», що пов'язано з відмінностями у використанні на виробництві ресурсів (матеріальних, трудових, природних, інформаційних і т.п.) та їх вартісної оцінки.

Тому витрати – це не просто затрати, а затрати ресурсів, що набули на ринку вартісної оцінки. Існує кілька підходів до розгляду витрат виробництва. Так, з позицій соціально-економічних відносин витрати виробництва діляться на витрати суспільства і витрати підприємства.

Суспільні витрати виробництва – це сукупність затрат живої і уречевленої праці, які знаходять своє вираження у вартості готової продукції. Витрати підприємства складаються з усієї суми витрат на виробництво продукції та її реалізацію. Ці витрати в грошовій формі називаються собівартістю продукції. Вона показує, чого коштує підприємству виробництво і реалізація продукції. Тому кожне підприємство здійснює облік своїх витрат, визначає їх загальну суму і калькулює собівартість одиниці продукції.

Сучасні західні економісти розглядають витрати з точки зору господарника, найбільш практичне значення для якого має поділ витрат на постійні і змінні. Різниця між цими витратами обумовлена неоднаковим характером залежності між обсягом виробництва продукції та абсолютною величиною цих затрат.

Постійні витрати фірми (підприємства) — це ті, які не залежать від обсягу виробництва. Вони залишаються незмінними для фірми. До них відносять : витрати на опалення та освітлення приміщень, заробітну плату адміністративно-управлінського персоналу, оренду плати, амортизаційні відрахування, проценти за кредит тощо. Ці витрати повинні бути оплачені навіть у випадку зупинки підприємства.

Змінні витрати — це затрати, які безпосередньо залежать від кількості виробленої продукції, хоча у розрахунку на одиницю продукції вони залишаються незмінними. До змінних відносяться витрати на сировину, матеріали, паливо, електроенергію, тару та інші затрати чисто виробничого призначення. Змінними витратами підприємець може управляти шляхом зміни обсягів виробництва.

Слід підкреслити, що в умовах ринкової економіки постійні і змінні витрати є одним із найважливіших інструментів аналітичних розрахунків, які спрямовані на вибір ефективних варіантів виробництва товару.

Для вимірювання витрат на виробництво одиниці продукції використовуються на виробництво одиниці продукції використовуються категорії середніх постійних і середніх змінних витрат. Поняття середніх

витрат важливе для визначення прибутковості фірми. Якщо ціна дорівнює середнім витратам, то фірма має нульовий ефект, прибуток відсутній. Якщо ціна менша від середніх витрат, то фірма несе збитки і може збанкрутувати. Якщо ж ціна більша від середніх витрат, то фірма має прибуток у розмірі цієї різниці.

Ринкова економіка визначає лише ту продукцію і ті послуги, які є реалізованими. Задовольняють потреби не самих виробників, а суспільства. На перший план тут виступають грошові надходження фірми (підприємства) що дістали назву «сума продажу», або «валова виручка». Загальний обсяг валової виручки ще нічого не говорить про фінансовий стан і ефективність фірми (підприємства), тому що з неї необхідно здійснити заміщення зношених засобів виробництва і виплатити заробітну плату працівникам.

Результативним показником діяльності підприємства є прибуток, який як різниця між валовою виручкою і витратами на виробництво продукції (товарів, послуг). Однак таке трактування прибутку є справедливим лише з позиції його кількісного визначення, але не розкриває його економічного змісту.

З позиції класичної політичної економії прибуток є результатом виробництва, тобто взаємодії усіх його факторів, а його матеріальною основою є додатковий продукт. Що створюється лише живою працею робітників. Після реалізації виробленого товару чи послуги додатковий продукт набуває грошової форми у вигляді надлишку над валовими витратами. Цей грошовий надлишок розглядається підприємцем як результат функціонування всього авансового капіталу, тобто породження останнього.

З огляду на це К.Маркс визначив *прибуток як перетворену форму додаткового продукту*. Дещо з інших позицій виступають *західні економісти, тісно пов'язуючи виникнення прибутку з підприємницькою діяльністю*. Їх трактування прибутку з нерозривно пов'язано з поняттям *підприємницького доходу, який розглядається як винагорода підприємцю за підприємницький талант, проявлену ініціативу, впровадження інновацій, виробництво нового продукту, прийняття рішень щодо управління фірмою і відповідальність за ризик*.

Тема 10. Доходи населення

1. *Види доходів населення та джерела їх формування*
2. *Заробітна плата, її види, форми і системи*
3. *Соціальна політика та її методи*.

1. Види доходів населення та джерела їх формування

Суспільний продукт, призначений для задоволення суспільних та власних потреб, підлягає розподілу. Тільки після розподілу та наступного після нього обміну продукт надходить у споживання. Частина продукту повертається

Частина продукту повертається у виробництво з метою його безперервного розвитку. Друга частина іде на задоволення особистих потреб трудящих.

Під грошовими доходами, як правило, розумують суму грошових коштів, отриманих за певний період часу і призначених для придбання матеріальних благ і послуг з метою задоволення власних потреб. Через те що в умовах ринкової економіки ринкової економіки значна частина споживчих благ і послуг реалізується як товари, грошовим доходам належить виключна роль у формуванні життєвого рівня населення, який, у свою чергу, визначається рівнем споживання матеріальних і духовних благ.

Сучасна економічна наука визначає три головних джерела грошових доходів : доходи від власності(прибуток, процент і рента), доходи від трудової діяльності (заробітна плата) і трансфертні доходи. Останні складаються із виплат соціальної сфери (допомоги по безробіттю, пенсії, стипендії тощо), а також допомоги, які надаються найбільш вразливим верстам населення громадським благодійними організаціями.

Грошові доходи населення, а також натуральні доходи, які створюються в домашньому господарстві для власного споживання сім'ї, трансферти, які населення отримує у натуральному вигляді (наприклад, продовольчі пайки, інвалідам або безкоштовна медична допомога) формують **фонд особистого споживання**, або **фонд життєвих засобів населення**. Економічною основою його є чистий продукт , або національний дохід — реальний дохід. Який використовується в суспільстві для особистого споживання та розширеного відтворення. Він є частиною валового суспільного продукту, яка залишається після відшкодування спожитих у суспільстві виробництві засобів і предметів праці. В процесі розподілу та використання національний дохід поділяється на фонд споживання та фонд нагромадження. За величиною вартості ці два фонди дорівнюють необхідному і додатковому продукту.

Необхідний продукт – це економічна категорія , що характерна для будь-якої економіки. Він створюється робітниками для себе, для задоволення власних потреб і привласнюється ними в таких формах, як заробітна плата і соціальні фонди споживання.

Додатковий продукт виступає у реальній економічній формі -прибутку. Розподіл чистого продукту в реальному житті фактично зводиться до розподілу прибутку.

В процесі **розподілу чистий дохід** (а це різниця між ціною всією реалізованою продукції і витратами на її виробництво, тобто собівартістю) набуває також форми процента і ренти.

Якщо до прибутку , процента і ренти додати заробітну плату, держимо первинні форми розподілу чистого продукту (національний дохід) розподіляється між його безпосередніми виробниками і власниками засобів виробництва.

Первинний розподіл доповнюється перерозподілом чистого продукту, необхідність якого зумовлена завданням концентрації ресурсів для розв'язання важливих соціальних проблем; існуванням невиробничої сфери,

на утримання якої кошти надходять через перерозподіл доходів; важливістю залучення на громадські потреби ; потреби на НТР (науково-технічні розробки) прогресивних змін у структурі суспільного виробництва, розвитку окремих економічних регіонів країни.

Головним знаряддям перерозподілу чистого продукту є державний бюджет. Через який проходить приблизно 60 % національного доходу. Важливу роль в цьому розподілі відіграє податкова система, оплата населенням послуг, механізм цін, а також добровільні платежі в суспільні організації. В результаті розподілу і перерозподілу національного доходу складаються кінцеві доходи різних груп населення , держави, підприємств. Формуванням фондів споживання і нагромадження завершується процес розподілу і перерозподілу чистого продукту, після чого він надходить у стадію кінцевого споживання.

2. Заробітна плата, її види , форми і системи

Головною формою доходів є заробітна плата. Її можна, на думку К.Маркса, визначити як перетворену форму вартості робочої сили. Інше поняття заробітної плати уявляє собою ціну праці, яка залежить від попиту і пропозиції на ринку праці.

Заробітна плата виступає у двох формах : погодинній і відрядній. Кожна з них включає різні системи, що враховують конкретні умови праці.

Погодинна заробітна плата нараховується робітникам залежно від кваліфікації і фактично відпрацьованого часу. Застосовується вона в тому випадку, коли результати праці або не піддаються обліку, або не залежить від зусиль трудівника (оплата ІТР. Службовців, нападників, робітників на конвеєрах та автоматичних лініях). Для визначення рівня оплати робочої сили визначають погодинну ставку заробітної плати, яку називають ціною праці.

Ціна праці = денна вартість робочої сили : середню тривалість робочого дня

Погодинна оплата включає погодинну систему , що зумовлює оплату за фактично відпрацьований час, та погодинно-преміальну, яка враховує ще й інші моменти: виконання норми, підвищення якості продукції, економію ресурсів тощо.

Відрядна або штучна форма заробітної плати , виступає насамперед, як пряма відрядна, що передбачає залежність заробітку від кількості виготовленої продукції відповідно до встановлених незмінних розцінок. Розцінки не змінюються при будь – якому виконанні норми виробітку. Проте робота основної маси відрядників оплачується за відрядно-преміальною системою, коли поряд з оплатою за кількість продукції передбачається виплата премій за певні показники, які обумовлюються в колективному договорі. Робота частини робітників оплачується за відрядно-прогресивною системою. В даному випадку робітник за встановленою нормою отримує оплату своєї праці за незмінними розцінками, а робота, що виконується понад нормою, оплачується за прогресивною шкалою. Важливого значення

набули останнім часом колективні форми оплати праці (наприклад, бригадна система) заробіток тут залежить від кінцевих результатів роботи всього колективу.

Існує два види заробітної плати : номінальна (грошова) і реальна (сума матеріальних та послуг, які можна придбати за номінальну зарплату). Номінальна зарплата передбачає насамперед, облік праці, врахування її кількості і якості. Це завдання розв'язується за допомогою тарифної системи яка включає тарифно-кваліфікаційні довідники, тарифні сітки й ставки першого розряду та схеми посадових окладів. Тарифно-кваліфікаційний довідник містить у собі детальну характеристику окремих професій і конкретних видів робіт. У ньому називаються вимоги щодо знань, умінь, навичок виконавця певного виду роботи. Кожна робота тарифікується певним розрядом.

Диференціація зарплати залежить від якості праці, а отже, й від кваліфікації, здійснюється за допомогою тарифної сітки, яка об'єднує тарифні коефіцієнти, кожний з яких показує . у скільки разів більше має оплачуватись вищий розряд порівняно з першим розрядом. Тарифний коефіцієнт першого розряду завжди дорівнює одиниці.

Тарифна ставка першого розряду відповідає мінімальній зарплаті. Вона встановлюється державою як соціальна гарантія забезпечення нормальних умов відтворення робочої сили найменш кваліфікованого робітника й утримання його сім'ї. Величина її повинна визначатись завдяки розрахунку прожиткового мінімуму на основі науково розробленої методології . На жаль, у нашій країні мінімальні рівні зарплати ніколи не ув'язувались з величиною прожиткового мінімуму. Тому тарифні ставки , розраховані для інших розрядів через множення ставки першого розряду на відповідний тарифний коефіцієнт, також не можуть, також не можуть забезпечити (разом із суспільними фондами споживання) нормальний рівень життя висококваліфікованих працівників.

Така тарифна система не відповідає принципам справедливого розподілу за працю, не забезпечує нормальне відтворення робочої сили на різних кваліфікаційних рівнях, не стимулює потяг до підвищення майстерності і загальноосвітнього рівня. Тому виникає настійна необхідність досконалої перебудови тарифної системи. Номінальна заробітна плата залежить від виду виконаної роботи, від результатів роботи підприємства, тому що якісніша і продуктивніша праця створює більшу вартість і тому має право на вищу компенсацію. Коливається рівень заробітної плати і під дією страйкової боротьби, під тиском профспілок.

На рівень заробітної плати впливає оплата праці за вищими ставками за роботу у святкові, вихідні дні та нічні години. Підвищення середньомісячної заробітної плати свідчить про деяке поліпшення добробуту трудящих. Але повну інформацію про це надає реальна заробітна плата , яка залежить від різних факторів : рівня номінальної зарплати, послуг, які споживає населення , величина податків, які сплачуються населенням в бюджет.

Модуль 3. Основи макроекономічної теорії

Тема 12. Фінансово-кредитна система суспільства

1. Суть і функції фінансів. Державний бюджет

2. Необхідність, суть та джерела кредиту

Важливо складовою частиною ринкової економіки є фінансові та кредитні відносини. Вони породжують досить ефективні економічні форми і важелі функціонування ринкової економіки, опосередковують основну частину економічних зв'язків розширеного відтворення. Об'єктивна необхідність фінансових відносин обумовлюється існуванням держави, товарно-грошових відносин, закону вартості. Рух грошових фондів, їх формування і використання створюють природну матеріальну основу фінансових відносин. Але при цьому слід відмітити, що самі по собі гроші не визначають суті фінансів, їх внутрішнього змісту і суспільного призначення. Фінанси - не гроші, не грошові доходи і не фонди грошових засобів самі по собі, а певні економічні відносини, що виникають при утворенні, розподілі і використанні грошових доходів, нагромаджень і відповідних їм цільових фондів грошових коштів суспільного призначення.

Таким чином, фінанси – це сукупність економічних відносин, що пов'язана із системою утворення та використання фондів грошових ресурсів для задоволення потреб розширеного відтворення. При цьому фінанси включають лише ті відносини, що пов'язані з процесом утворення, розподілу та використання фондів грошових засобів на підприємствах, у галузях суспільного виробництва, регіонах і народногосподарському комплексі країни в цілому. Звідси очевидно, що до системи фінансових відносин не входять відносини з приводу тих грошових коштів, які обслуговують роздрібній товарообіг, оплату побутових, комунальних, транспортних та інших послуг, так само як і акти дарування чи спадщини грошей.

Фінансові відносини охоплюють широкий спектр податкових платежів населення, позики, лотереї, вклади в ощадний банк тимчасово вільних грошей. Держава, в свою чергу, надає населенню кредити через фінансові заклади, регулює індивідуальну трудову діяльність, здійснює управління соціально – економічними процесами, визначає темпи та пропозиції суспільного відтворення.

Таким чином, фінанси пронизують усі сфери економічного життя суспільства, стаючи своєрідним індикатором реального стану справ у народному господарстві. Суб'єктами фінансових відносин виступають підприємства, державні органи управління, держава в цілому й населення країни.

Найважливіші суттєві ознаки, властивості фінансів у концентрованій формі знаходять свій вираз у їх функціях. Фінанси виконують розподільчу та

контрольну функції. Розподільча функція проявляється у процесі руху суспільного продукту. За допомогою фінансів виявляється виділення із вартості сукупного продукту фонду відшкодування (матеріальні витрати і амортизації відрахування) та національного доходу, їх подальший розподіл та перерозподіл між матеріальною та нематеріальною сферами, між галузями, регіонами, підприємствами і організаціями та між окремими підрозділами підприємства.

Контрольну функцію фінанси виконують у процесі утворення і використання грошових фондів. За допомогою фінансів встановлюється контроль за пропорціями в розподілі і ефективному використанні матеріальних, трудових і фінансових ресурсів шляхом виявлення відповідності розміру фондів поставленим завданням. Ця функція фінансів реалізується через систему показників прибутку, рентабельності, собівартості, витрат обігу тощо. Фінансові відносини реалізуються в русі фінансових ресурсів.

Фінансові ресурси – це грошові кошти, що утворюються у процесі розподілу і перерозподілу частини вартості сукупного суспільного продукту і національного доходу в грошовій формі і призначені для задоволення суспільних потреб. Склад і структура фінансових ресурсів, напрям їх використання визначається економічною, в тому числі фінансовою, політикою держави. Фінансові ресурси України складаються із коштів державного бюджету, бюджетів місцевих рад, позабюджетних фондів та інших фінансових ресурсів. Сукупність різних сфер фінансових відносин, а також фінансових закладів (включаючи і кредитні) тієї чи іншої країни утворює її фінансову систему.

Фінансова система України складається з трьох рівнів:

- а) фінанси підприємств, організацій;
- б) загальнодержавні фінанси;
- в) фінанси населення.

Фінанси підприємств – це грошові відносини, що виникають у процесі відтворення між підприємствами та їх працівниками, між державою і підприємствами, між самими підприємствами. Із розвитком різних форм власності та різних типів підприємств поряд з фінансами державних підприємств все більшого розвитку набувають фінанси кооперативних, акціонерних, змішаних та приватних підприємств. Фінанси підприємств разом із загальними рисами, властивими фінансам взагалі, мають такі специфічні ознаки, як їх пов'язаність із характером та особливостями відносин розподілу виручки від реалізації продукції, особливостями формування Фонду заміщення спожитих засобів виробництва, валового доходу, безпосередній зв'язок з формуванням різноманітних фондів, які забезпечують виробничо – господарську діяльність підприємств.

Для покриття невідкладних додаткових витрат, які поки що неможливо передбачити, створюються резервні фонди. Їх ще називають страховими

фондами. Такі фонди створюються у підприємствах, колгоспах та державні в цілому. Грошові доходи, одержані у сфері підприємницької діяльності, виступають як первинні доходи господарюючих суб'єктів. Далі вони підлягають складним процесам перерозподілу. Одним із каналів цього перерозподілу є система податків, яка формує основну частину державних фінансів.

Фінанси держави – це система грошових фондів, які має держава і які спрямовуються на фінансове забезпечення її функцій: управління, оборону, соціальні гарантії, охорону навколишнього середовища тощо. Провідна роль в системі фінансів держави належить державному бюджету.

Державний бюджет – це система грошових відносин, які виникають між державою, з одного боку, підприємствами, організаціями і населенням – з іншого боку, з фонду державних грошових ресурсів для задоволення суспільних потреб.

Державний бюджет – це щорічно розроблюваний та регульований органами держави фінансовий план утворення використання загальнодержавних фінансів. Він складається з доходів та видатків. Баланс між ними саме і забезпечує узгодження матеріально – речових та грошово – фінансових пропорцій суспільного відтворення. Джерелом доходів державного бюджету є податок на прибуток підприємств, об'єднань і організацій, податок на додану вартість; акцизний збір, доходи від зовнішньоекономічної діяльності, податок з населення, надходження від реалізації цінних паперів тощо.

Державні видатки – це сукупність грошових відносин, які складаються у процесі розподілу і використання централізованих фондів грошових ресурсів для фінансування основних витрат суспільства. Основними принципами організації державних випадків є плановість, цілеспрямованість, ефективність використання коштів, безповоротність витрат виділених коштів і дотримання економії. Ігнорування цих принципів негативно позначається на державному бюджеті. Негативні тенденції, які посилюються в розвитку економіки країни у 80-90-ті роки, відбилися і на державному бюджеті. Головний недолік державного бюджету сьогодні – його дефіцитність. Витрати бюджету зростають значно швидше, ніж його доходи.

Так дефіцит державного бюджету 1998 р. становив понад 5% внутрішнього валового продукту. Бюджетний дефіцит буває струнким і циклічним. Стрункий дефіцит пов'язаний з урядовою фіксальною політикою, циклічний – із змінами у промисловому циклі. Виникнення бюджетного дефіциту примушує уряд або додатково друкувати гроші, або позичати кошти у населення.

Накопичені позичені суми являють собою державний борг, який буває зовнішнім та внутрішнім. Зовнішній борг означає заборгованість іноземним державам і громадянам і пов'язаний з дефіцитом торгового балансу. Внутрішній – характеризує заборгованість уряду громадянам своєї країни.

Він пов'язаний із продажем населенню державних цінних паперів і виплатою процентів їх власнику. Випереджаюче зростання державних витрат порівняно з доходами викликає хронічний дефіцит бюджетів більшості країн світу.

У США, наприклад, державний бюджет збалансувався без дефіциту за останні пів століття лише два рази - у 1969 р. та 1998 р.; у Франції з 1952 по 1989 р. державний бюджет був дефіцитним 32 рази. Навіть у такій країні, як Німеччина, яка має більш сприятливе економічне і валютне становище, ніж інші країни Західної Європи, перевищення державних видатків над заходами спостерігається постійно. Не становлять винятку інші країни Заходу.

Головним методом покриття бюджетного дефіциту в нашій країні стало використання кредитних ресурсів, що привело у 1998 р. до величезного (понад 12 млрд. дол.) зовнішнього боргу і майже 80 млрд. дол. – внутрішнього. Це негативно позначилося на грошовому обігу країни, стабільності гривні, виплаті зарплат, пенсій тощо.

На думку спеціалістів, тривале застосування кредитних запозичень для покриття дефіциту державного бюджету без належних фондів товарних ресурсів здатне породити найсерйозніші наслідки для грошово-кредитної системи. Набагато вигідніше застосувати немонетарні методи покриття дефіциту, до яких належать випуск цінних паперів, реорганізація системи ціноутворення, реформа банківської системи, перебудова зовнішньоекономічної діяльності. Ефективним методом фінансового оздоровлення країни є переведення державних підприємств на акціонерну форму власності.

За своєю структурою державний бюджет має багаторівневий характер. У федеративних державах він, як правило, включає три рівні: державний (федеральний) бюджет, бюджет членів федерації і місцеві бюджети. Наприклад, у США паралельно існують федеральний бюджет, бюджет штатів і бюджети місцевих органів влади (муніципалітетів); у Німеччині державні фінанси включають федеральний бюджет, бюджети земель і бюджети общин (місцеві бюджети). В унітарних державах бюджетна система складається із двох рівнів – державного бюджету і місцевих бюджетів.

Бюджетна система України включає в себе бюджет Автономної Республіки Крим та місцеві бюджети: обласні, районні, міські, селищні, сільські. Місцеві бюджети України слугують фінансовим підґрунтям місцевим органам влади.

Найхарактернішими їх рисами стали самостійність, самофінансування, незалежність від вищого рівня органів управління. Це означає, що кожен місцевий бюджет повинен дбати про свою економічну базу, підтримувати підприємливість, ініціативу, розбудовувати інфраструктуру свого регіону тощо. Основними статтями видатків місцевих бюджетів стали витрати на охорону здоров'я, освіту, житловокомунальне господарство і побутове обслуговування. В ході економічних перетворень в Україні вдосконалюються і набувають нових форм фінанси населення.

Фінанси населення – це грошові фонди, які утворюються у жителів країни з надходжень, отриманих від трудової, господарської та іншої діяльності, які спрямовуються на примноження їх власності та підвищення добробуту. Вони виражають сукупність грошових відносин, що виникають навколо акумуляції і використання заощаджень, страхових та пенсійних фондів для потреб нагромадження й розвитку соціальної інфраструктури.

Усі названі підсистеми фінансів тісно пов'язані між собою. Саме з фінансів підприємств і населення надходять ресурси до державних підприємств і населення надходять ресурси до державних фінансів і саме на них спрямовані механізми формування останніх: податкова система, страхові, митні, гаранті платежі. У свою чергу, державні фінансові ресурси званою мірою повертаються населенню та підприємствам у вигляді фінансування соціальних програм, субсидій, дотацій та капіталовкладень.

Фінанси підприємств та населення також пов'язані між собою: для більшості громадян заробітна плата та дивіденди, які вони отримують від підприємств, є основними джерелами формування фінансів. З іншого боку, фінансові ресурси населення поповнюють фінанси підприємств і фірм, головним чином, через купівлю акцій та утворення малих підприємств. Стан фінансової системи значною мірою залежить від гармонійного взаємозв'язку та розвитку усіх її складових.

2. Необхідність, суть та джерела кредиту

Кредит виник на певному етапі розвитку людського суспільства, спочатку, як явище випадкове, зумовлене особливими взаємовідносинами між товаровиробниками: коли продавцю було потрібно продати товар, а в покупця не було грошей, щоб його купити, виникла потреба у передачі продавцем покупцеві товару з відстрочкою платежу, в кредит. У цьому і полягає найбільш загальна причина необхідності кредиту.

Для оформлення кредиту необхідно, щоб той, хто його надає, довіряв тому, хто ним скористатись. Звідси і термін «кредит», який походить від латинського слова «credo», що означає «вірю». З розвитком товарного виробництва, особливо коли воно набуває загального характеру, кредит стає обов'язковим атрибутом господарювання. Він допомагає уникнути кризових явищ, безперервно здійснювати виробництво товарів та обмін ними. Отже, без кредиту нормально функціонувати товарне виробництво взагалі не може.

Тобто необхідність кредиту викликана існуванням товарно-грошових відносин. Що таке кредит?

Кредит – це економічні відносини між юридичними та фізичними особами і державами з приводу перерозподілу вартості на засадах повернення і, як правило, з виплатою відсотка. В цих відносинах завжди бере участь не менше ніж дві сторони: позичальник і кредитор. Ці сторони називаються суб'єктами кредитної угоди, а ті грошові чи матеріальні цінності, відносно яких укладається угода позички, є об'єктами кредиту.

За суб'єктами кредитної угоди та їх комбінацією можна виділити ряд основних типів кредитних відносин, найпоширенішим з яких є: відносини між банками, з одного боку, та підприємствами, господарськими організаціями, товариствами – з іншого; кредитні відносини між банками, з одного боку, та підприємствами, господарськими організаціями, товариствами – з іншого; кредитні відносини між банками і державою; кредитні відносини між підприємствами, організаціями та товариствами; кредитні відносинами між банками і населенням; кредитні відносини між підприємствами, організаціями, товариствами, з одного боку, та населенням, з іншого; кредитні відносини між фізичними особами (громадянами); зовнішньоекономічні кредитні відносини, коли суб'єктами кредитної угоди виступають держави, банки та окремі фірми. Кожен тип кредитних відносин має свою специфіку, котра, насамперед, визначається складом суб'єктів цих відносин.

В умовах ринкової економіки об'єктом кредитних відносин переважно є гроші як загальний ресурс, за допомогою якого можна придбати всі інші ресурси: матеріальні, технічні, трудові, природні тощо. Матеріальні блага об'єктом кредиту виступають рідко. Кредитні відносини виникають з приводу перерозподілу вартості на засадах повернення. Саме цим вони відрізняються від інших економічних відносин, зокрема, фінансових. Якщо останні виражають економічні відносини з приводу розподілу суспільного продукту, то кредитні відносини – з приводу перерозподілу уже розподіленого суспільного продукту, насамперед, національного доходу. Надана у тимчасове користування вартість через певний час повинна повернутися до її власника. Цим кредит відрізняється від товару, який після продажу його переходить від продавця до покупця. Вартість, що передається кредитором позичальнику, віддається лише на певний час, а потім вона має бути повернута і, як правило, з виплатою процента.

Джерелом коштів, котрі можуть бути надані в позичку є: залишки на рахунках у банках вивільнених із кругообігу коштів (передусім, це кошти, що призначені для нових закупок сировини, матеріалів, палива, тари, тощо); грошові кошти підприємств для виплати заробітної плати; нерозподілені амортизаційні відрахування, прибуток та інші кошти підприємств; грошові заощадження населення; тимчасово вільні кошти, що є на рахунках державного і місцевих бюджетів та бюджетних установ; власні кошти банків; статутний, резервний та інші фонди; нерозподілений прибуток тощо. Отже, в національному господарстві постійно є кошти, які можуть використовуватись як кредитні ресурси для надання позичок. Сукупність цих коштів становить позичковий фонд країни. Одна частина його – це постійні ресурси, а друга – перемінні. Постійні ресурси можуть використовуватись для надання довгострокових позичок, а перемінні – переважно для короткострокових позичок.

Форми та функції кредиту. Нові види банківської діяльності

Залежно від форми, в якій кошти передаються кредитором позичальнику, розрізняють дві форми кредиту: *товарний і грошовий*. В сучасних умовах типовим є *грошовий*.

Залежно суб'єктів кредитних відносин, їх організації та цільового призначення позичок кредит поділяється на ряд видів: *внутрішньо економічний, зовнішньоекономічний, банківський, міжгосподарський, виробничий, споживчий*.

Провідним видом кредиту є *банківський*, тобто кредит, котрий надають і одержують банки. Саме вони акумулюють переважну частину кредитних ресурсів і надають їх у позику. Таким чином, банківський кредит – це двосторонній рух грошових коштів на засадах повернення. Мобілізовані банками ресурси як частина позичкового фонду країни спрямовуються на три укрупнені об'єкти кредитування: формування основних фондів суб'єктів господарювання та інші інвестиційні цілі; формування оборотних коштів та споживчі цілі.

Крім класифікації кредиту за формами та видами його розрізняють ще за строками користування позичками (довгостроковий, середньостроковий та короткостроковий), порядком надання (прямий та непрямий), забезпеченості (забезпечений та незабезпечений), сферами спрямування (у сферу виробництва, сферу споживання, послуг) тощо.

Досить поширеним видом є *міжгосподарський* кредит. Він надається одним суб'єктом господарювання іншому і включає комерційний кредит, дебіторсько-кредиторську заборгованість та ін.

Комерційний кредит надається постачальником покупцеві і потреба у ньому виникає тоді, коли підприємство-товаровиробник прагне продати вироблений товар, але у покупця немає грошей для його придбання. У таких випадках товар може бути переданий виробником покупцеві у кредит. Ця передача може оформлятися векселем (борговим зобов'язанням). Під вексель постачальник (векселедержатель) отримує в банк кредит, при цьому міжгосподарський кредит трансформується у банківський.

Важливою характеристикою кредиту, крім форми і виду, є його *функції*. Із суті кредиту випливає, що через нього відбувається перерозподіл вартості на засадах повернення. Отже, кредит виконує *перерозподільчу* функцію. Функцію кредиту є створення коштів для грошового обігу (*емісійна функція*), її виконують тільки банківський кредит. Між обома функціями кредит (перерозподільчою та емісійною) існує тісний зв'язок. Адже перерозподіляти можна тільки те, що вже є, тобто ті грошові кошти, котрі знаходяться в обігу. Однак пускати гроші в обіг потрібно тільки тоді, коли в цьому існує потреба.

Таки чином, кредит є важливим економічним важелем управління економікою країни. Він може сприяти її розвитку або ж стати фактором, що дестабілізує економіку. Тому для нормального розвитку національного господарства надзвичайно важливим є правильне встановлення економічних

меж кредиту. Сукупність кредитних відносин та інститутів, що реалізують ці відносини, утворюють *кредитну систему*. Головною ланкою її є *банки*. Вони виступають одночасно у ролі покупця і продавця існуючих у суспільстві тимчасово вільних грошових коштів. Купівля і залучення тимчасово вільних коштів – *пасивні операції банків*, а продаж та інвестування – *активні*. Обидва види операцій здійснюється банками згідно із певними принципами застосування тих чи інших засобів, методів, форм та іншого інструментарію.

Головним видом активних операцій комерційних банків є кредитування, що відбувається за наступними принципами: *строковість, цільовий характер, забезпеченість та платність кредиту*. Принцип строковості означає, що позика має бути повернута позичальником банку в наперед визначений строк. Який залежить від форми кредитування. Цільовий характер кредитування припускає вкладання позичкових коштів у конкретні господарські процеси. Принцип забезпеченості позичок має на меті захистити інтереси банку і не допустити збитків від неповернення богу внаслідок неплатоспроможності позичальника.

Перехід економіки до ринкових відносин і створення акціонерно-комерційних і кооперативних банків призвели до наповнення цього принципу новими елементами. зараз у ролі носія гарантій повернення позики може бути не тільки матеріальне забезпечення, а й цінні папери: акції, облігації, векселі. Страхові поліси, гарантії платоспроможності юридичних і фізичних осіб тощо. У процесі кредитування підприємств і громадян банк вимагає не тільки повернення одержаної позики, а й плати за користування нею. Платою за користування позичковим капіталом, його ціною є проценти.

Процент (від лат. procentum – на сотню) – сота частина будь-якого числа, що взята за ціле. В українській мові його синонімом є слово «відсоток». Процентні ставки диференціюються залежно від виду кредиту, його розміру і строку забезпечення позички, співвідношення попиту та пропозиції позичкового капіталу, особистості клієнта та ін. За рахунок процентів банки покривають свої витрати і одержують прибутки. Процент є також одним із засобів управління сукупним грошовим оборотом. Цим засобом користуються центральні банки під час продажу кредитних ресурсів комерційним банкам.

Останнім часом почали розвиватися нові види банківської діяльності, такі як факторинг, лізинг, трастові операції та ін. Розглянемо коротко суть цих форм банківської діяльності. Так, загострення проблеми платоспроможності підприємств примусило комерційні банки звернутися до факторингових операцій як засобу оздоровлення фінансового стану підприємств і розрив ланцюга неплатежів у народному господарстві.

Факторинг – високоефективна форма фінансового маркетингу, яка широко практикується у країнах з розвинутою ринковою економікою. У найзагальнішому вигляді, факторинг – це надання клієнтам різних комісійно-

посередницьких послуг, що направлені на прискорення розрахунків між контрагентами. Ці послуги надаються самостійними факторинговими компаніями або спеціалізованими філіями комерційних банків. Головне місце серед них належить операціям щодо купівлі грошових вимог постачальників до своїх покупців з передачею їм права на одержання від останніх платежів. Тобто, факторинг фактично надає своєму клієнтові кредит, який погашається через певний час третьою особою – покупцем. Послуги факторингу дорогі, тому що вони враховують ризик можливої неплатоспроможності покупця.

Конкретні операції, які здійснюються за рахунок факторингу, встановлюються кожним комерційним банком самостійно. На практиці здійснюються три види факторингових операцій: оплата платіжних документів за товарно-матеріальні цінності (послуги) у зв'язку із тимчасовою відсутністю у платника коштів і права на одержання банківського кредиту; викуп у підприємства – постачальника дебіторської заборгованості за поставки продукції; викуп платіжних вимог за продукцію, яка відважена, із зарахуванням коштів на розрахунковий рахунок підприємства – постачальника.

У практиці роботи комерційних банків застосовується і така нова, нетрадиційна форма діяльності, як лізинг, початок розповсюдження якого відноситься до 1952 року, коли компанія «Юнайтед Стейтс лізинг корпорейшен» організувала перше спеціальне лізингове товариство. Першу в Україні лізингову компанію (ОМЕТА Лізинг) було створено у липні 1993 р.

Лізингові операції – це надання на умовах оренди на середньо- і довгостроковий період засобів виробництва підприємствам - користувачам. На відміну від звичайної оренди лізинг, як правило, передбачає викуп устаткування після закінчення строку оренди його користувачами. В лізингових операціях беруть активну участь, як правило, три сторони: підприємство-постачальник устаткування; орендодавець, який оплачує устаткування і надає його в оренду; підприємство, що одержує і використовує устаткування протягом певного терміну (орендатор). В країнах з розвинутою ринковою економікою лізинговими операціями займаються спеціальні фінансові товариства-лізингові фірми. Компанії або великі банки.

Об'єктом лізингу, крім устаткування, може виступати також нерухоме майно (адміністративні будинки, гаражі, склади та ін.). Діяльність лізингових компаній і види лізингових операцій досить різноманітні. Вони залежать від строку оренди. Характеру відносин, виду устаткування, структури організаційних форм та ін.. Наприклад. Є ряд лізингових фірм, які спеціалізуються на короткостроковому лізингу (рентингу). Вони здають в оренду устаткування, майно, пропонують послуги спеціалістів на строк від однієї години до місяця. В більшості своїй ці фірми діють у сфері побутового прокату або бізнес-сервісу.

Основний об'єкт рейтингу – транспортні засоби, приміщення, послуги секретарів, перекладачів. Орендна плата за рейтингом значно вища, ніж за звичайним лізингом. Від місяця до року здають в оренду майно лізингові

фірми, які віддають перевагу середньостроковому лізингу (хайринг). Власне лізингом займаються фірми, які здають орендареві устаткування на строк більше одного року. В багатьох країнах строк за лізингом визначається законодавством.

Якщо брати до уваги характер об'єкта лізингу і зобов'язання лізингової фірми перед орендарями, то розрізняють такі основні види діяльності: лізинг нового устаткування; лізинг устаткування, яке було в користуванні; чистий лізинг; «повний» або «великий» лізинг. Існують також такі різновиди лізингу, як фінансовий, оперативний, акціонерний, дійсний, чистий та ін.. Найбільш популярні фінансовий і оперативний лізинги.

Однією із форм банківської діяльності є **трастові операції**. В зарубіжній практиці під трастовими мають на увазі операції банків або інших фінансових інститутів щодо управління майном та здійснення інших послуг за дорученням і в інтересах клієнта на правах його довіреної особи. Трастові операції можуть мати також назву довірчих операцій.

В Україні трастові (довірчі) товариства діють відповідно до Декрету Кабінету Міністрів за № 23-93 від 17 березня 1993 р. «Про довірчі товариства». Проте в Україні діяльність трастових компаній значною мірою дискредитована. Відсутність досконалої правової бази дала можливість нечесним ділкам від бізнесу не тільки пограбувати населення, але й підірвана його довіру до трастових компаній. Суть трастових операцій полягає у тому, що довірена особа на основі укладеної між заінтересованими сторонами угоди або за заповітом отримує відповідне право і виступає розпорядником майна, включаючи залишки коштів на банківських рахунках.

Зміст угоди може бути різноманітним залежно від конкретної ситуації і включати розпорядження за заповітом майна заповідача на користь спадкоємців; прийняття цінностей на зберігання; урегулювання вимог кредиторів відносно неплатоспроможності особи або розпорядження коштами фірм, які збанкрутували; управління майном в якості опікуна неповнолітньої особи та ін..

При здійсненні трастових операцій довіреною особою може бути як фізична, так і юридична особа: спеціалізована компанія (страхова фірма, траст-компанія), комерційний банк. У тих випадках, коли довіреною особою є комерційний банк, він, пов'язаний відносинами за дорученням зі своїм клієнтом, діє від імені свого довірителя і в його інтересах, або в інтересах третьої особи.

В арсеналі комерційних банків трастові операції з'явилися ще в минулому столітті і використовувалися банками найбільш розвинених країн, насамперед США, Великобританії та Німеччини. Найбільше поширення і розвиток трастові операції одержали тільки після другої світової війни, в кінці 40-х на початку 50-х років.

Для ведення трастових операцій банки утворюють трастові відділи, а також засновують небанківські філії, що спеціалізуються на операціях щодо управління цінними паперами та іншим майном клієнтів. Послугами траст-

відділів банків користуються фізичні особи, фірми, добродійні фонди. В останні роки активно розвивається міжнародна трастова діяльність комерційних банків.

Особливо відома міжнародна трастова діяльність швейцарських банків. Значний обсяг операцій щодо управління цінними паперами за кордоном здійснюють англійські торгові банки та деякі американські.

Таким чином, комерційні банки можуть виконувати такі операції за дорученнями своїх клієнтів: операції за дорученням фізичних осіб, зокрема управляти майном у вигляді акцій та інших фондових цінностей, нерухомості та іншого майна, що передане на відповідальне зберігання або згідно із заповітом; довірчі функції за дорученням акціонерських товариств; агентські послуги фізичним особам, фірмам та іншим організаціям.

Трастові операції, які здійснюються комерційними банками для фізичних осіб, включають розпорядження майном клієнтів за заповітом, управління майном клієнтів за спеціальним договором, надання агентських послуг, у тому числі відкриття і ведення траст-рахунків.

4. Суть та економічні основи грошового обороту і грошового обігу

Процес суспільного відтворення, як відомо, відбувається безперервно, безперервним є і рух грошей, що його обслуговує. Процес безперервного переміщення грошей між суб'єктами економічних відносин у суспільному відтворення є **грошовим оборотом**.

На мікроекономічному рівні грошовий оборот обслуговує кругооборот індивідуального капіталу (фондів) і виступає як його складова частина.

Якщо кругооборот індивідуального капіталу визначити формулою: Г-Т...В...Т-Г, то її крайні елементи (Г та Г) виражатимуть оборот грошей як капіталу: авансовані у виробництво, вони повертаються до вихідного пункту, але в більшій сумі. Здійснюючи такий оборот, гроші забезпечують розширене відтворення індивідуального капіталу. Отже, найхарактернішими ознаками грошового обороту на макрорівні є замкнутість лінії руху та зростання грошової суми при поверненні її на вихідні позиції.

На макроекономічному рівні грошовий оборот обслуговує кругооборот усього суспільного капіталу, виступаючи його складовою частиною. Залежно від форми грошей, в якій відбувається грошовий оборот, він поділяється на оборот готівки і оборот безготівковий. Переважну частину його в країнах з розвинутою ринковою економікою становить безготівковий оборот. Він здійснюється при оплаті покупок і боргів шляхом перерахування грошей з одного рахунку на інший, що відкриті учасниками грошового обороту в банках.

Ставши капіталом, гроші, разом з тим, не перестають виконувати свої власні функції, тобто залишаються грошми. На першій (Г-Т) на останній (Г-Г) стадіях руху вони виконують функції засобу обігу чи засобу платежу (залежно від способу оплати товарів). У цих своїх функціях вони здійснюють зовсім інший рух, ніж гроші як капітал.

Такий рух грошей саме як грошей, на відміну від руху їх як капіталу, називається **грошовим обігом**.

Грошовий обіг, хоча і пов'язаний із грошовим оборотом, має свою специфічну лінію руху і відрізняється від останнього. Якщо оборот грошей відбувається по колу і передбачає повернення їх до вихідного пункту, то грошовий обіг здійснюється з постійним віддаленням грошей від пункту, з якого вони починали свій рух. За цією суто зовнішньою відмінністю криється більш суттєва: якщо грошовий оборот здійснюють гроші як капітал при обслуговуванні самозростання вартості в процесі суспільного відтворення, то грошовий обіг – це гроші як гроші, коли вони обслуговують просто переміщення вартості між суб'єктами економічних відносин.

Таким чином, рух грошей, що опосереднює реалізацію товарів і послуг у процесі суспільного відтворення, є грошовим обігом. У цьому визначенні вирішальне значення надається не формі грошей, а тим економічним процесом, які зумовили їх рух: обміну товарів, послуг.

Грошовий обіг чітко пов'язується з певною фазою суспільного відтворення – обміном, де відбувається двоєдиний процес обігу товарів і грошей. Грошовий обіг в цілому знаходиться у складному взаємозв'язку із товарним обігом. Вихідним, базовим при цьому виступає товарний обіг. Заради здійснення обміну товарів історично і логічно виникли гроші і почався їх обіг. Тому основні кількісні характеристики грошового обігу зумовлюються передусім факторами, що пов'язані з виробництвом та обміном товарів. Це стосується лише грошей, швидкості їх обігу, сталості грошової одиниці.

Проте грошовий обіг не є простим повторенням обігу товарів. Вони відрізняються, насамперед, схемою руху. А також масою товарів і грошей, що знаходяться і обігу в кожний даний момент. Так, кожний товар після реалізації випадає із сфери обігу, а гроші залишаються в обігу і продовжують свій рух. Крім того, в обігу може бути значно менша маса товарів, оскільки оборотність їх більша.

Грошовий обіг має не тільки якісну, а й кількісну сторону, що виражається, насамперед, у показниках грошової маси і швидкості обігу грошей. Під грошовою масою слід розуміти всю сукупність залишку грошей у всіх їх формах, які знаходяться в розпорядженні суб'єктів грошового обороту в певний момент. Такими суб'єктами є приватні особи, підприємства, громадські організації, господарські об'єднання, держава та ін.

Грошова маса має певний кількісний вираз (обсяг у млрд. чи млн. грошових одиниць), надзвичайно складну структуру та динаміку руху. У грошовій масі розрізняють активні гроші, що використовуються в готівковому і безготівковому обігу, і пасивні гроші. До останніх відносяться грошові нагромадження, резерви, залишки на рахунках, які лише потенційно можуть використовуватися в угодах. Основну частину грошової маси складають різні види банківських депозитів (грошові кошти або цінні папери). Вся грошова маса розраховується за допомогою грошових агрегатів.

Агрегат – це сукупність специфічних економічних одиниць, які розглядаються так, якби вони становили одну одиницю. В грошовому агрегаті зводяться різні платіжні засоби, які розглядаються як один платіжний засіб – гроші.

Існують наступні **показники грошової маси**: грошові агрегати M1, M2, M3.

M1 = готівка + депозити до запитання, що не приносять відсотки + інші чекові депозити, що приносять відсоток.

Зростаючий попит на короткострокові активи визначився, в кінцевому підсумку, у появі одноденних угод про зворотний викуп і одноденний євродоларовий позичок. Так сформувався обмежено ліквідний агрегат M2.

M2 = M1 + термінові вклади, що приносять відсоток, + ощадні вклади до запитання, що приносять відсоток, без права користуватися чеками + взаємні фонди та депозитні рахунки грошового ринку + одноденні угоди про зворотний викуп + одноденні позики в євро доларах.

M3 = M2 + депозитні сертифікати + термінові угоди про зворотний викуп + термінові позики в євродоларах + акції взаємних фондів грошового ринку.

У США визначаються чотири основні системи грошової маси: M1 = готівка позабанківської системи + дорожні чеки + депозити до запитання (без міжбанківських вкладів і залишків на розрахунках казначейства) і так звані інші чекові депозити.

M2 = M1 + не чекові ощадні депозити + частина термінових вкладів + одноденні угоди про викуп цінних паперів + одноденні євродоларові депозити резидентів США + суми на рахунках взаємних фондів грошового ринку.

M3 = M2 + великі (понад 100 тис. дол.) термінові угоди про викуп комерційних банків і ощадних інститутів + термінові євродоларові депозити резидентів США у закордонних філіях американських банків .

L = M3 + казначейські ощадні облігації + короткострокові державні зобов'язання + комерційні папери і банківські акцепти , що розміщені поза банківською системою.

В Японії використовують чотири агрегатних показники грошової маси , в Англії публікується п'ять показників грошової маси , в Італії - чотири , в Швейцарії – три , у Франції – десять , у Німеччині – три . Міжнародний валютний фонд розраховує загальний для всіх країн показник M1 (готівка + усі види чекових вкладів) і більш широкий показник <<квazi – грошей>> , куди включаються термінові і ощадні банківські рахунки і найбільш ліквідні фінансові інструменти .

За даними Національного банку України, на кінець лютого 1998 р. в грошовому обігу знаходилося 22333 млн. грн.. Із цієї грошової маси 7150 млн. грн.. припадало на готівку , яка складала 32% усіх грошових коштів .

при цьому в касах банків на зазначений період знаходилася менша частина готівки, в той час як більша частина її обслуговувала нелегальний обіг.

В грошовому обороті важлива роль належить швидкості обігу готівки . Швидкість обігу готівки обчислюється як відношення (квартального, річного) ВВП до обсягу певного грошового агрегату на середину періоду та множиться на 12 (відповідно 4 – для квартальних та на 1- для річних даних). При цьому темпи зростання агрегату протягом відповідного періоду вважаються постійними. Швидкість обігу готівки в кожному агрегаті різна . Чим більший агрегат , тим менша швидкість обігу готівки .

У 1997 р. швидкість обігу наявних паперових та металевих грошей в Україні становила 17,1; в агрегаті М2 – 9,6; в агрегаті М2 плюс кредиторська заборгованість – 2,4. В період інфляційного буму швидкість обігу готівки зростає , в періоди стабілізації економіки – зменшується . У 1996-1997 рр. спостерігалась тенденція до зменшення швидкості обороту грошей . Швидкість обороту грошей впливає на стан грошового обігу . Тому їй приділяють значну увагу .

Найвиразніше роль цього фактора визначено у відомій формулі обміну І. Фішера : $MV = PQ$, де М – маса грошей в обігу ; V – швидкість їх обігу; Р – середній рівень товарних цін ; Q – маса товарів в обігу .

Грошовий обіг підпорядковується своїм специфічним законам і має внутрішній зв'язок із грошовим оборотом , є його складовим елементом. Вилучення грошей з обігу можливе лише за двох умов: зменшення маси товарів у сфері обігу або значного збільшення швидкості обігу грошової одиниці. В обох цих випадках частина грошей буде зайвою. Гроші, що здійснюють обіг, також виступають у двох формах – готівковій і безготівковій .

Банки провідних західних країн вже давно розробили механізм безготівкових розрахунків , що обслуговують всезростаючий грошовий обіг . Наприклад , у Німеччині безготівковий обіг в 1960 р. дорівнював 1,3 трлн. марок , у 1970 р. – 4,5 трлн, а в 1980 р. – 11,7 трлн. марок. У США цей показник був у 1970 р. – 12,3 трлн. дол., у 1979 р.- 65,2 і в 1986 р. – 125 трлн. доларів.

Звичайно, здійснити безготівковий платіжний обіг в таких розмірних індивідуальних розрахунків між банківськими установами практично неможливо. Тому на допомогу прийшли кліринг, засоби електронно-обчислювальної техніки і зв'язку.

Кліринг – це система безготівкових грошових розрахунків, що базується на взаємному заліку сторонами вимог і зобов'язань, дозволяє спростити, здешевити і прискорити розрахунки. Для здійснення клірингових розрахунків комерційні банки (іноді і центральні) створюють спеціальні міжбанківські організації – розрахункові (клірингові)палати. Вони відіграють провідну роль у США, Великобританії та інших країнах, де розвинутий чековий обіг .

Так, у Великобританії функціонує 13 розрахункових палат, які знаходяться під контролем Центрального банку Англії, у США – міжбанківські платіжні системи розрахункових палат в Нью-Йорку і 32 автоматизовані розрахункові палати Федеральної резервної системи. У Німеччині існує загальнонаціональна система безготівкових розрахунків, яка включає 6 розрахункових центрів центрального банку і використовує найновіші засоби обчислювальної техніки.

Комп'ютеризація банківських операцій, стандартизація і уніфікації та сучасне законодавство дозволило зарубіжним банкам розробити і впровадити регіональні і міжнародні електронні банківські системи SWIFT, FedWire, Chips, Chaps, DITS, Chats, SIA та ін.. З вересня 1993 р. ряд українських банків увійшов у систему <<SWIFT>>, яка дозволяє швидко перераховувати грошові кошти, а також створює можливість оперативного контролю ситуації на рахунках.

Тема: Державне регулювання ринкової економіки

1. Об'єктивні основи державного регулювання економіки
2. Теорії державного регулювання економіки
3. Основні форми і засоби макроекономічного регулювання в ринковій економіці

Ринок при всіх своїх позитивних властивостях, через егоїстичну жорстку спрямованість на прибуток, неспроможний вирішувати суттєві проблеми, що виникають у процесі розвитку суспільства. Перш за все це стосується макроекономічних і соціальних проблем, а також користування населенням суспільними товарами. В умовах сучасного масштабного й надзвичайного складного виробництва регулювання цих проблем повинна брати на себе держава. Окрім цього, держава сама виступає як власник деяких галузей господарства або окремих підприємств, тобто безпосередньо здійснює економічну діяльність. Тому питання, якою мірою необхідна участь держави в господарстві, досить актуальна й належить до числа невирішених проблем економічної теорії. Концептуально погляди на роль держави в західній практиці коливаються в діапазоні від розгляду її лише як «нічного сторожа» з мінімально необхідним набором функцій до твердження про необхідність держави як органу, який практично все регулює й усім розпоряджається. А істина, очевидно, між цими двома полюсами.

У сучасній вітчизняній економічній літературі явно переоцінюється роль і значення ринкових методів регулювання економіки й відповідно недооцінюється роль інших неринкових (державних, суспільних, корпоративних і ін..) методів. Більшість авторів вважає, що після завершення ринкового реформування вітчизняної економіки всі найголовніші економічні проблеми будуть розв'язані самі собою, автоматично, на основі дії ринкових регуляторів і важелів. Таку оцінку ринку вважаємо явно односторонньою і

гіпертрофованою, такою, що явно не підтверджується світовим досвідом функціонування ринкових національних економік.

Ринкова система регулювання економіки навіть у її найчистішому й класичному вигляді (хоча, чисто ринкової системи регулювання національної економіки ніколи не було й немає тепер) впливає на функціонування національної економіки двояко й неоднозначно, можна сказати, її дія має суперечливий характер.

З одного боку вона володіє певними достоїнствами, інакше кажучи, ефектами. З іншого боку, ринкова економіка містить у собі певні дефекти (недоліки).

Позитивний вплив ринку на функціонування економіки може бути відображений через систему його основних ефектів:

За допомогою ринкових механізмів співвідношення між попитом і пропозицій можна найкращим чином і найефективніше здійснити розподіл ресурсів між виробниками. – Через механізм вільного ринкового ціноутворення й балансування основних конкурентних сил на ринку найоптимальніше визначаються ціни на основні елементи національного виробництва : робочу силу; підприємницькі здібності, товари, капітал, гроші, валюту, цінні папери и тощо.

- Через механізм ринкової конкуренції більші доходи отримують ті виробники, які вкладають у виробництво більше уречевленої і живої праці й організація трудової діяльності яких є кращою. Ринкова система розподілу доходів знаходить свою матеріалізацію у величині економічного прибутку. Величина цього чистого прибутку є індикатором, який свідчить про те, що має місце розподіл доходів від національного виробництва в найефективніші його галузі.

- Ринковий механізм дає можливість найоптимальніше визначити галузеву й продуктову структуру економіки і найкраще задовольнити практично необмежені суспільні потреби в умовах певної обмеженості ресурсів.

- Ринкова економічна система забезпечує в суто економічному розумінні розподіл виготовленого суспільного продукту між членами суспільства. Чим більший внесок певної особи в створення суспільного багатства (суспільного продукту), тим більше буде його особистий дохід.

Все перераховані позитивні ознаки ринку проявляють себе далеко не в повному обсязі, а лише частково. Але світова практика показує, що негативний вплив ринку за своєю силою та інтенсивністю перевищує його позитивний вплив приблизно в 2/3 країні лише і 1/3 країн інтенсивність дії інтенсивність дії ефектів ринку вища, ніж його дефектів.

Таки чином, ринкова економіка не ідеальна система і має свої недоліки:

1) нестабільна система (стихійний характер виробництва, після економічної підйому може настати криза, спад виробництва)

2) ринок не реагує на проблеми соціальної справедливості в суспільстві (в силу обставин одні стають дуже багатими, а інші дуже бідними, знаходяться на «узбіччі» дороги). Існує величезна прірва між багатими і бідними.

3) Ринок не «здатний» займатися такими важливими сферами (соціального споживання) як національна оборона країни, армією, збореними силами, охороною громадського порядку, обслуговуванням великих інфраструктурних комплексів та енергетичних мереж, водопостачання і т. п.

4) Ринок (в особі підприємців) не займатимуться національними проектами, наукою, освітою, медициною, захистом навколишнього середовища.

Всі ці «провали» ринку компенсуються державою. Держава бере на себе не тільки функції соціального захисту малозабезпечених верст суспільства і регулювання всієї економіки, але може займатися підприємництвом, тобто створювати свої підприємства.

Економічні функції держави:

1) створення правової бази функціонування економіки («правила гри» для бізнесменів);

2) антимонопольні регулювання

3) Проведення політики макроекономічної стабілізації (економічне зростання скорочення безробіття);

4) Раціональне і повне використання ресурсів

5) Розподіл доходів

Така класифікація функцій держави зручна для аналізу і досить умовна. У реальній дійсності всі функції переплетені між собою і в комплексі впливають на економічну ситуацію. Наприклад: антимонопольна діяльність припускає наявність відповідного законодавства, а її результати будуть позначатися на розподілі доходів.

Вперше науково обґрунтував роль держави в ринковій економіці не основоположник політичної економії А. Сміт. У своїй роботі «Дослідження природи і причини багатства народів» він стверджував, що: а) держава не повинна втручатися в економіку, тобто це призводить до порушення дії ринкового механізму; б) рівновага між пропозицією і попитом на всіх ринках встановлюється за рахунок саморегуляції на думку Сміта створює гармонічний суспільний лад без зовнішнього втручання. Ідеї А. Сміта лягли в основу моделі вільного ринкового господарства. Відповідно до цієї моделі господарств суб'єкти приймають свої рішення на ринку не залежно один від одного. Ціни визначаються відповідністю попиту та пропозиції. Приватна власність охороняється державою.

Споживачі вільно вирішують як використовувати свій дохід. Виробники планують випуск продукції у відповідності з попитом на неї. Економічна взаємодія учасників господарського процесу координують ціни. Мотивом дії підприємців є прагнення до максимізації прибутку фірми, 2 тривалий час мають збитки - обанкрочиваються і вибувають з ринку. Державі лише відводяться завдання, 2 ринок це вирішити не може. Більше того, держава шляхом відповідного правового регулювання дбає про те, щоб було як можливо менше шкоди від функціонування вільного ринку.

Як показує історичний досвід, у процесі свого розвитку реальні економічні системи все більше відхилялися від ідеальної смітівським ринкової моделі. Практика продемонструвала, що механізм ринку має ряд недоліків:

- 1) Порушення стабільного економічного розвитку, виникають періодично економічні кризи.
- 2) Неможливість на основі задоволення цілого ряду економічних потреб суспільства
- 3) Формується система розподілу, яка породжує соціальну несправедливість у суспільстві
- 4) Розвиток процесів монополізації з досить негативними наслідками для системи конкуренції та системи цін.

Практика показала, що виникла істотна різниця між теоретичною моделлю та реальними ринками. Сьогодні на Заході фактично склалася кілька різновидів ринкових економік. Наприклад, в США ближче ніж де б то не було стоять до моделі «вільного ринку» (вплив держави на економіку дуже обмежена) французька модель наближена до «державному дирижизму» (досить сильна роль держави в економіці). У Японії панує «корпоративний патерналізм». У Німеччині та Австрії отримала розвиток модель «соціального ринкового господарства».

Практика господарювання показала, що чисто ринковими методами забезпечити високу роль сучасного, величезного за масштабами підприємства неможливо. Ринковий механізм у реальному житті все більше доповнюється державним регулюванням. Держава через свою роль у суспільстві в усі часи в цій чи іншій мірі втручалася в економічні процеси.

Спочатку це втручання було досить обмежена і зумовили необхідність отримання стягнення частини суспільного продукту для утримання державної машини: апарату чиновників, армії, поліції, судів і т. д. Такі інтереси визначали пасивну роль держави в економіці, по-цьому його називали «нічним сторожем». Активним регулятором економіки виступав ринок.

Однак у міру розвитку товарне виробництва, його монополізації і ускладнення відтворюючих процесів стали сильніше виявляються обмеженість регулюючих можливостей ринкового механізму. У цих умовах виникла об'єктивна необхідність активізації ролі держави в регулюванні економіки. Особливо прискорив цей процес світової економічної криза 1929 - 1933 років. Ця криза показала, що ринковий механізм без державного регулювання не здатний забезпечити макроекономічну стабільність соціально-економічної системи.

Необхідність державного регулювання економіки зумовлена економічними функціями держави. Суть полягає в:

- 1) Забезпечення правової бази з метою сприяння ефективному функціонуванню ринкової системи
- 2) Антимонопольна політика
- 3) Перерозподіл доходів і багатства

- 4) Розподіл ресурсів з метою застосування структури національного продукту
- 5) Стабілізація економіки, тобто контроль за рівнем зайнятості, інфляцією, а також стимулювання економічного зростання
- 6) Фінансування виробництва суспільних благ і послуг
- 7) Регулювання зовнішньоекономічних відносин

Таким чином, суть економічних функцій держави зводиться до того, що в сучасному суспільстві - багато соціально-економічних проблем, непідвладних ринку, вирішення їх можливе лише при державному втручанні.

Для вирішення всіх перерахованих завдань у держави досить широкий набір «інструментів». До найважливіших з них відносяться: кредитно-грошова і податково-бюджетна політика. Регулюючи систему оподаткування держава ставить дві головні цілі: збільшення стабільного надходження податків до бюджету і стимулювання ділової активності. Державі потрібні не висока ставка податку, а зростаючий об'єми податкових надходжень, які залежать від обсягів виробництва.

Збільшення податкових ставок при перших порах наповнює бюджетні ресурси. Далі воно неминуче веде до скорочення доходів бюджету. І цей непомірний податковий прес призводить до спаду ділової активності, викликає скорочення виробництва і, як наслідок, підриває фінансову базу оподаткування. За допомогою важелів податкової політики держава впливає на стан державної кон'юнктури. Податкові інструменти в першу чергу, знижки та різноманітні пільги.

Наприклад, у США фінансування держави приблизно 50% НДР (науково-дослідна робота).

Зараз через податковий механізм до бюджету мобілізується в Швеції - 50,6% ВВП, Франції - 45,6%, Італії 40,2%, Англії - 38,6%, Німеччини - 38,0%, Швейцарії - 32%, США - 30%, в Україні - 50% ВВП.

Список рекомендованої літератури

1. Башнянін Г. І. Політична економія / Г. І. Башнянін, П. Ю. Лазур, В. С. Медведєв — К. : Ніка, Центр Ельба, 2007.
2. Борисов Е. Ф. Экономическая теория : учеб. для вузов. — 4-е изд., перероб. и доп. / Е. Ф. Борисов — М. : Высш.образ., 2006. — 391 с.
3. Бревнов А. А. Основы экономической теории : учебное пособие для вузов / Ин-т проблем рынка и эк.-экол. исслед. Одес. нац. полит. ун-т Мин-ва образ-я и науки Укр. — Х. : Одиссей, 2004. — 511 с.
4. Дзюбик С. Д. Основы економічної теорії : навч. посіб. / С. Д. Дзюбик, О. С. Ривак. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : Знання, 2008.— 491 с.
5. Душенькина Е. А. Экономическая теория : конспект лекций / Е. А. Душенькина — М. : ЭКСМО, 2008. — 159 с.
6. Курс економіки / Под. ред. Б. А. Райзберга — М. : ИНФРА-М, 1997.
7. Макконнелл К. Р. Экономикс : принципы, проблемы и политика : в 2-х т. /

- К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю - М. : Республика, 1992.
8. Політична економія : курс лекцій / В. М. Ковальчук, 4-е доп. і перероб. вид. — Тернопіль : Астон, 2009 — 415 с.
  9. Основи економічної теорії / За ред. В.О. Білика — К. : Академпрес, 1999.
  10. Основи економічної теорії : політекономічний аспект: підручник / За ред. Г. Н. Климка, В. П. Нестеренка. — К. : Вища школа - Знання, 2001.
  11. Економічна теорія : політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича — К. : Знання – прес, 2007. — 719 с.
  12. Економічна теорія : політекономія – практикум : навч. посібник / за ред. В. Д. Базилевича — К.: Знання – прес, 2010. — 419 с.
  13. Економічна теорія. Політекономія : навч. посіб. / В. М. Семененко та ін., за заг. ред. В. М. Семененка та Д. І. Коваленко — К. : Центр учб. літ., 2010. — 354 с.
  14. Економічна теорія : політична економія: підручник / за ред. С. І. Юрія — К.: Кондор, 2009 — 600 с.
  15. Економічна теорія : Навч. посіб. / А. М. Андрющенко та ін. — К. : Центр уч. л-ри, 2009. — 517 с.
  16. Самуэльсон П. Экономика : підручник / П. Самуэльсон — Львів : Світ, 1993.
  17. Сажина М. А. Основы экономической теории / М. А. Сажина, Г. Г. Чибриков — М. : ИНФРА, 2001. — 457 с.
  18. Теоретическая экономика. Политэкономия : учебник для вузов. / Под. ред. Г. П. Журавлевой, Н. Н. Мильчаковой — М. : Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997.
  19. Журнал «Економіка України» 2010 — 2014 рр.

Навчальне видання

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ:

Курс лекцій

6.090102 «ТВППТі СБ», 6.100102

«Процеси, машини та обладнання агропромислового виробництва»

Укладач: І. Б. Золотих

Формат 60x84/16

Папір друк. 653/142. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 1,4

Обл. – вид. арк.

Тираж 50 прим. Зам. _____

Видавничий відділ

Миколаївського державного аграрного університету.

54010, м. Миколаїв, вул. Паризької комуні, 9

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1155 від 17.12. 2002 р.